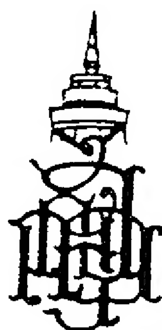

ความเข้าใจเรื่องพระอภิธรรม

วันที่ ๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๓๖

เนื่องในวันมงคลของเจ้าประคุณ

สมเด็จพระสังฆราช องค์สังฆราชูปถัมภ์

ทรงเจริญพระชนมายุครบ ๘๐ พรรษา

เอนก สิทธิประศาสน์และครอบครัว
จัดพิมพ์ถวายเพื่อเป็นธรรมบรรณาการ

ความเข้าใจเรื่องพระอภิธรรม

พระนิพนธ์

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช

สกลมหาสังฆปริณายก

ความเข้าใจเรื่องพระอภิธรรม

พระไตรปิฎกในลัทธิเถรวาท หรือที่ฝ่ายมหายานเรียกว่า หีนยาน มี ๓ คือ**วินัยปิฎก** ๑ **สูตตันตปิฎก** ๑ **อภิธรรมปิฎก** ๑. ฉบับทีพิมพ์ด้วยอักษรไทย เรียกว่าเป็นฉบับสยามรัฐ บัดนี้มีรวมกัน ๔๕ เล่ม ด้วยกำหนดเล่มเท่าเวลา ๔๕ ปีของพระพุทธเจ้า พระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐนี้ได้จารเป็นอักษรขอมมานาน แต่มาพิมพ์ด้วยอักษรไทยเป็นเล่มครั้งแรกในรัชกาลที่ ๕ แต่ยังไม่ได้ต้นฉบับมาสมบูรณ์, ต่อมาได้ต้นฉบับมาสมบูรณ์, และได้พิมพ์ขึ้นเมื่อต้นรัชกาลที่ ๗ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๐ โดยที่โปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์ขึ้น และชักชวนให้ประชาชนโดยเสด็จพระราชกุศลเป็นอนุสรณ์ในคราวถวายพระเพลิงพระบรมศพรัชกาลที่ ๖, เฉพาะอภิธรรมปิฎกนั้นมีตั้งแต่เล่ม ๓๔ ถึงเล่ม ๔๕ รวม ๑๒ เล่ม.

คำว่า **ปิฎก** แปลว่า *ตะกร้า* หมายถึงเป็นหมวดใหญ่สำหรับรวบรวม **ไตร** แปลว่า *สาม* **ไตรปิฎก** ก็แปลว่า *สามตะกร้า*. พระวินัยก็รวมเป็นตะกร้าหนึ่ง สุตตันตะตะกร้าหนึ่ง อภิธรรมตะกร้าหนึ่ง ก็เป็นสามปิฎก *พระไตรปิฎกนี้แหละเป็นตำราชั้นที่ ๑ ในพระพุทธศาสนา* ที่ตามตำนานว่า พระสงฆ์ในลังกาได้ประชุมกันทำสังคายนานับเป็นครั้งที่ ๕ นับต่อจากที่สังคายนาในอินเดีย และได้จารึกเป็นอักษร เมื่อพระพุทธเจ้านิพพานแล้วได้ ๔๐๐ ปีเศษ.

คัมภีร์อภิธรรมปิฎกนี้แปลจากสองปิฎกข้างต้น เพราะว่าไม่มีนิทาน. คำว่า **นิทาน** นั้น ในภาษาไทยหมายถึง **นิยาย** ที่เล่า แต่ว่าในที่นี้หมายถึง *เรื่องที่เกิดขึ้น* ซึ่งเป็นเรื่องทำให้พระพุทธเจ้าทรงปรารภ

เรื่องนั้นทรงบัญญัติพระวินัย ทรงแสดงธรรม, เรื่องที่เกิดขึ้นนี้เรียกว่า นิทาน เป็นเรื่องจริงในคราวนั้น ในวินัยปิฎกก็มีนิทานคือเรื่องที่เล่าว่า พระองค์ไหนไปประพฤติอย่างใด พระพุทธเจ้าก็ทรงปรารภความประพฤตินั้น บัญญัติพระวินัย, ในพระสุตตันตะก็เหมือนกัน มีนิทาน คือมีเรื่องที่เล่าว่าพระพุทธเจ้าประทับอยู่ที่ไหน ทรงแสดงธรรมแก่ใคร แม้ที่เป็นหมวดเบ็ดเตล็ดรวมไว้แต่ลำพังคำสอน แต่ท่านก็ได้มีอธิบาย อ้างว่าพระพุทธเจ้าได้ตรัสแก่ผู้นั้นผู้นี้ด้วยเรื่องที่เกิดขึ้นอย่างนั้นอย่างนี้.

ส่วนในอภิธรรมปิฎกนี้ไม่มีนิทานเลย คือ ไม่มีกล่าวว่าพระพุทธเจ้าได้ทรงปรารภใครตรัสแก่ใคร ที่ไหน เมื่อไร และโดยเฉพาะก็ไม่มีกล่าวว่าพระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ คือขึ้นต้นก็แสดงธรรมทีเดียว ไม่มีเรื่องประกอบ ฉะนั้นจึงไม่อาจจะหาประวัติได้จากหนังสือที่เป็นตำรา **ชั้นบาลี** คือ ชั้นดั้งเดิมว่า อภิธรรมปิฎกนี้ได้เกิดขึ้นได้เป็นมาอย่างไร.

คราวนี้ถ้าจะอาศัยคำว่าอภิธรรม ไปค้นดูว่าคำนี้จะมีใช้ในพระสูตรที่ไหนบ้าง ก็จะพบว่าได้มีใช้คำว่าอภิธรรมในพระสูตรหลายพระสูตร ใช้เฉพาะคำว่าอภิธรรมคำเดียวก็มี ใช้คู่กับคำว่าอภิวินัยก็มี แต่ว่าอรรถกถาของพระสูตรนั้น ๆ ได้แก้ความหมายไว้ว่า คำว่า **อภิธรรม** ในที่นั้นหมายถึง *ธรรมชั้นสูง* โดยเฉพาะก็คือ **โพธิปักขิยธรรม** ไม่ได้แก้ว่าหมายถึงธรรมในอภิธรรมปิฎก, ส่วนในวินัยปิฎก ตอนอธิบายถึงการแจกเสนาสนะ ได้มีกล่าวไว้บ้างว่า เสนาสนะ คาหาปกะ คือพระที่มีหน้าที่แจกเสนาสนะ ย่อมแจกเสนาสนะให้แก่ภิกษุที่เป็นสภาคคือมีส่วนเสมอกันในการศึกษาเป็นต้นเป็นพวก ๆ คือที่ศึกษาวินัยปิฎกก็ให้อยู่ใกล้ ๆ กันพวกหนึ่ง, ที่ศึกษาสุตตันตปิฎกก็ให้อยู่ใกล้ ๆ กันพวกหนึ่ง, ที่ศึกษาอภิธรรมปิฎกก็ให้อยู่ใกล้ ๆ กันพวกหนึ่ง, แต่ว่าคำอธิบายนั้นเป็นคำชั้นอรรถกถา.

การสังคายนา

ธรรมเนียมที่พระได้เรียนพระพุทธวจนะเป็นพวก ๆ นี้ เป็นธรรมเนียมที่มีก่อนที่จะจารึกลงเป็นตัวอักษร เพราะว่าจะต้องท่องจำกัน, ท่องจำนั้นก็ไม่ใช่อ่านท่องจำ ต้องมาต่อจากอาจารย์ต่อแล้วก็จำกันไปเป็นวรรค ๆ เพราะว่าหนังสือไม่มี, อาจารย์นั่นเองเป็นหนังสือ เมื่อเป็นเช่นนี้ก็ยากที่จะมีผู้จำได้ทั้งหมด จึงต้องแบ่งกันเป็นพวก ๆ ใครชอบที่จะจำพระวินัยก็พวกหนึ่ง, ใครชอบที่จะจำพระสุตตันตะก็พวกหนึ่ง ใครชอบที่จะจำพระอภิธรรมก็พวกหนึ่ง, แล้วก็ทั้งสามพวกนี้พวกที่จะจำได้ตลอดหมดทั้งปิฎกก็มีน้อยอีก เพราะปิฎกหนึ่งก็มาก จึงต้องแบ่งกันออกไปอีกอย่างวินัยก็ใครจะจำตอนไหนก็ตอนนั้น สุตตันตะก็เหมือนกัน ใครจะจำหมวดไหนก็หมวดนั้นอภิธรรมก็เหมือนกัน, เฉพาะผู้ที่มีความทรงจำดีเลิศจึงจะจำได้ทั้งสามปิฎก, จำได้ปิฎกหนึ่ง ๆ ก็นับว่ามีความทรงจำมากอยู่แล้ว, เมื่อเป็นเช่นนี้จึงต้องมีประชุมซักซ้อมกัน. ผู้ที่จำพระพุทธวจนปิฎกไหนตอนไหนไว้ได้ก็รวมกันเข้าแล้วก็ซักซ้อม.

วิธีซักซ้อมนั้นก็คือต้องสวดพร้อม ๆ กัน ต้องซักซ้อมกันอยู่เสมอ ไม่เช่นนั้นก็ลืม นี้แหละเป็นต้นของธรรมเนียมประชุมกันสวดมนต์ ดั่งเป็นธรรมเนียมกันทั่วไปในทุกวัด มีการประชุมสวดมนต์กันเวลาเช้ากับเวลาเย็นหรือค่ำ, และเมื่อจะซักซ้อมพระสูตรอย่างเช่นว่า **ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร** ก็สวดพระสูตรนี้พร้อม ๆ กัน, การที่สวดขึ้นพร้อม ๆ กันนี้แหละ เรียกว่า **สังคีติ** หรือ **สังคายนา** แปลว่า *ขับขึ้นพร้อม ๆ กัน.* โดยปรกติก็ประชุมสวดเป็นการซักซ้อมกันเป็นการย่อย ๆ เพื่อไม่ให้ลืม, แต่ว่าเมื่อนาน ๆ เข้าก็ประชุมใหญ่กันเสียทีหนึ่ง เลือกเอาผู้ที่จำได้มาก ๆ และเป็นที่นับถือกันว่าจำได้ถูกต้องแน่นอนมารวมกันเข้า แล้วก็สวดซักซ้อมกันเป็นการใหญ่ คือว่าสวดซักซ้อมทั้งหมด, เมื่อจะจับ

วินัยขึ้นก่อนก็วินัยไปจนจบ โดยมากก็จับวินัยปิฎกขึ้นสวดซักซ้อมกันก่อน, ในการที่ประชุมใหญ่สวดซักซ้อมกันนี้ ก็อาจจะจำมาถูกต้องกันบ้าง ต่างกันบ้าง, เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็ต้องหารือกันว่า ความถูกต้องจะพึงมีอย่างไร, และเมื่อตกลงกันว่าแบบนี้แหละถูกก็สวดขึ้นพร้อม ๆ กัน เป็นการวินิจฉัยว่าให้ถือเอาแบบนี้เป็นแบบเดียว เพื่อไม่ให้มีการขัดแย้งแตกต่างกัน, สวดซักซ้อมกันดั่งนี้ไปจนหมดแล้ว ก็เป็นที่ตกลงถือเอาแบบที่ตกลงกันนี้แหละเป็นหลัก, นี้แหละเรียกว่า **สังคายนา** ที่ทำกันคราวหนึ่ง ๆ ในสมัยที่ยังไม่จารึกลงเป็นตัวอักษรนั้นเป็นของจำเป็นอย่างยิ่ง, นาน ๆ ก็ต้องมาเลือกเอาผู้ที่มีความทรงจำเป็นที่เคารพนับถือเป็นอาจารย์บอกกล่าวมารวมกันแล้วก็มาหารือตกลงกันคราวหนึ่ง ๆ แล้วก็สวดจำกันเป็นแบบเดียว, ถ้าไม่เช่นนั้นก็จะเกิดความเลอะเลือนสับสน ขัดแย้งกัน, นี่แหละท่านทำกันเรื่อย ๆ มาครั้งที่ ๑, ๒, ๓, ๔, มาจนถึงที่ ๕ จึงได้จารึกลงเป็นตัวอักษร.

คราวนี้เมื่อจารึกเป็นตัวอักษรแล้ว ความรู้สึกของพระว่าจะต้องจำก็น้อยลง เพราะว่ามีตัวหนังสือขึ้น, เพราะฉะนั้น จึงไม่ปรากฏว่าจะมีผู้ทรงจำได้ทั้งหมด, ฉบับที่จารึกไว้ในลังกาที่ได้กล่าวมานั้น ก็ได้เป็นต้นฉบับ ซึ่งแพร่หลายไปยังประเทศต่าง ๆ ในบัดนี้, ดั่งในพม่า ในไทย ในยุโรป ก็ได้ต้นฉบับมาจากแหล่งเดียวกันนี้.

การสังคายนาในครั้งหลัง ๆ นั้นก็หมายความว่าเอาแบบมาสอบกันเท่านั้น ไม่ใช่เป็นสังคายนาแท้, สังคายนาแท้นั้น มีในสมัยต้นก่อนแต่ที่จะได้เขียนเป็นอักษร.

ดั่งที่ในพม่าทำสังคายนาที่เขานับของเขาเป็นครั้งที่ ๖, คือว่า เขานับในอินเดียครั้งที่ ๑, ๒, ๓, แล้วก็มานับครั้งที่ ๕ ที่จารึกเป็นตัวอักษรในลังกาต่อเป็นครั้งที่ ๔, แล้วก็พระเจ้ามินดงให้เขียนลงในแผ่นศิลาหมด

นั้น ๓ ปิฎก นี่เขานับเป็นครั้งที่ ๕, มาถึงคราวชำระคราว ๒๕ พุทธศตวรรษที่เขานับเป็นครั้งที่ ๖, นี่ก็คือว่า เขาพิมพ์พระไตรปิฎกของเขาขึ้นใหม่นั่นเอง เอาฉบับของยุโรปของไทยเป็นต้นไปสอบ, ที่ปรากฏว่าผิดชัด ๆ เขาก็แก้ ที่ไม่ชัดเขาก็เชิงหน้าเอาไว้ว่าของยุโรปว่าอย่างนั้นของไทยว่าอย่างนั้น, เขานิมนต์พระจากประเทศต่าง ๆ ที่เป็นลัทธิเถรวาทด้วยกันในทุกประเทศไปประชุมกันในถ้ำปาสาณคูหาทีกาบาเอ้ ที่อูนุสร้างขึ้นใหม่, ประชุมกันเอาหนังสือพระไตรปิฎกที่พิมพ์ใหม่นั้นมาอ่านพร้อม ๆ กัน นั่นแหละเรียกว่าสังคายนา แล้วประกาศไปทั่วโลก โดยเขาจัดเอาพระที่จะเป็นผู้สวดยืนที่ไว้ชุดหนึ่ง แล้วก็พระที่เขาเชิญก็ไปร่วมสวดผิดบ้างถูกบ้างไปตามเรื่อง, แต่ก็มีพระที่สวดประจำอยู่ชุดหนึ่งเอาหนังสือที่พิมพ์ขึ้นใหม่ไปอ่านนี่เอง.

ส่วนของเรานั้น เมื่อรัชกาลที่ ๕ และเมื่อรัชกาลที่ ๗ เราก็พิมพ์ขึ้น, ต่อมาครั้งหลัง ๆ ก็พิมพ์ซ่อมเล่มที่ขาดตลอดมาและก็มีเชิงหน้าเหมือนอย่างนั้น ว่าของประเทศนั้นว่าอย่างนั้นของประเทศนี้ว่าอย่างนี้, เพราะในบัดนี้ไม่อาจจะแก้ลงไปได้ ต้องปล่อยให้ผิดเพี้ยนกันไปบ้างแต่ส่วนใหญ่ส่วนมากตรงกัน ผิดเพี้ยนกันบ้างไม่มากอะไร เล็กน้อยเท่านั้น.

คราวนี้ธรรมเนียมสังคายนา คือ ธรรมเนียมที่ประชุมสวดกันซักซ้อมกันประจำวันก็ยังติดมาเป็นสวดมนต์ประจำวันในวัดต่าง ๆ ดั่งกล่าวแล้ว.

ทำวัตร

ส่วนธรรมเนียมทำวัตรนั้น ติดมาจากเมื่อพระพุทธเจ้ายังมีพระชนม์อยู่ ภิกษุก็ไปประชุมกันฟังธรรมพระพุทธเจ้า ปฏิบัติพระพุทธเจ้าเป็น

ประจำวันเหมือนกัน, คือว่ามีธรรมเนียมที่พระไปประชุมกันเฝ้าพระ-พุทธเจ้าทุกวัน, เมื่อพระพุทธเจ้านิพพานแล้ว กิจที่ไปเฝ้าพระองค์ทุกวันก็หมดไป แต่ว่าเมื่อได้มีวัด มีโบสถ์ มีวิหาร และสร้างพระปฏิมาเป็นประธานอยู่ในโบสถ์ในวิหารขึ้น ก็ตั้งธรรมเนียมพระประชุมกันในโบสถ์วิหารเหมือนอย่างเป็นการเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า, คราวนี้เมื่อเข้าไปประชุมกันในโบสถ์วิหารแล้ว จึงได้แต่งบทสรรเสริญคุณพระรัตนตรัยขึ้นสวดดั่งบททำวัตรเช้า ทำวัตรค่ำ เป็นบทสดุดีคุณพระรัตนตรัยอย่าง **พุทธาภิถุติ ธัมมาภิถุติ สังฆาภิถุติ**. คำว่า **ถุติ** นั้นเป็นบาลี ถ้าเป็นสันสกฤตก็เป็น **สดุดี** จึงเท่ากับว่า **พุทธาภิสดุดี ธัมมาภิสดุดี สังฆาภิสดุดี** คือสรรเสริญคุณพระรัตนตรัย. เดิมก็มีบทที่ท่านแต่งไว้สำหรับสวด, แต่เมื่อถึงสมัย **พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ** ก็ได้ทรงพระราชนิพนธ์บททำวัตรเช้าทำวัตรค่ำ ขึ้นใหม่ ดั่งที่เราใช้สวดกันอยู่ทุกวันนี้ โดยทั่วไปเรียกว่า **ทำวัตร** เท่ากับว่าไปทำวัตรปฏิบัติพระพุทธเจ้าเป็นประจำวัน ด้วยการสวดมนต์สรรเสริญคุณพระรัตนตรัย, และเมื่อได้เข้าเฝ้าแล้วโดยปรกติก็ได้ฟังธรรมของพระองค์ ฉะนั้น จึงได้สวดมนต์ต่อก็คือสวดพระสูตรเป็นต้นที่พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงไว้ และเป็นการรักษาธรรมเนียมทีสวดซักซ้อมความทรงจำ ดั่งกล่าวมานั้นด้วย

หลักฐานเรื่องอภิธรรม

จะกล่าวถึงเรื่อง **อภิธรรม** ต่อไป ได้กล่าวถึงเรื่องพระพุทธเจ้าแสดงอภิธรรมโปรดพระพุทธมารดา และได้เล่าถึงเรื่องพระไตรปิฎกว่าอภิธรรมนั้นมีแสดงไว้ในอภิธรรมปิฎก แต่ว่าไม่ได้มีเล่าประวัติไว้แต่อย่างไร แสดงแต่ธรรมะขึ้นมาเท่านั้น ฉะนั้นเมื่อจะค้นดูประวัติของอภิธรรมในตำราชั้นเดิมคือในพระไตรปิฎกจึงหาไม่พบ

ใน **วินัยปิฎก** เองที่เล่าถึงเรื่องสังคายนาครั้งที่หนึ่ง ที่ทำเมื่อหลังพุทธปรินิพพานไม่นานนักและสังคายนาครั้งที่สองที่ทำเมื่อหลังจากพุทธปรินิพพานประมาณ ๑๐๐ ปี ก็เล่าแต่เพียงว่าได้ทำสังคายนาพระวินัยและพระธรรม ไม่ได้กล่าวถึงอภิธรรมปิฎก เมื่อพระพุทธเจ้าจะนิพพานก็ยังไม่ทรงแสดงว่า *ธรรมะที่ทรงแสดงแล้ว วินัยที่ทรงบัญญัติแล้ว เป็นศาสดาแทนพระองค์* ก็กล่าวถึงแต่ธรรมะและวินัยเท่านั้น ไม่ได้พูดถึงอภิธรรม, ฉะนั้น นักศึกษาพระพุทธศาสนาที่วิจารณ์ทั้งประวัติและทั้งเนื้อความของปิฎกทั้งสาม จึงมีมากท่านที่ลงความเห็นว่า อภิธรรมปิฎกนั้นมีในภายหลัง.

แต่ว่าเมื่อพระพุทธศาสนาล่วงมาหลายร้อยปีเข้า จนถึงสมัยแต่งอรรถกถา ประมาณว่าพระพุทธศาสนาล่วงมาขนาดพันปี จึงได้ปรากฏหลักฐานในคัมภีร์อรรถกถาที่แต่งในสมัยนั้นถึงเรื่องประวัติของอภิธรรมว่า พระพุทธเจ้าไปเทศน์อภิธรรมแด่พระพุทธมารดาที่ดาวดึงสพิภพ และถ้อยคำในอรรถกถาแสดงว่ามีการนับถือคัมภีร์อภิธรรมนี้เป็นอันมาก ใครจะคัดค้านว่าอภิธรรมมิใช่พุทธจวนะเป็นไม่ได้ ในอรรถกถาเองได้ประณามคนที่คัดค้านอย่างเป็นคนนอกศาสนาเลยทีเดียว, แต่เพราะได้กล่าวไว้เช่นนั้นก็บ่งว่าคงจะได้มีผู้คัดค้านมาตั้งแต่สมัยนั้นแล้วจึงได้เขียนไว้อย่างนั้น.

ท่าน (อรรถกถา) ได้แสดงหลักฐานว่า พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้อภิธรรม ได้ทรงพิจารณาอภิธรรม จนถึงได้แสดงอภิธรรมแทรกเข้าไว้อย่างมากมาย คือในหลักฐานชั้นบาลีที่มีเล่าไว้ในวินัยปิฎกว่า[๑] เมื่อพระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้แล้วได้ประทับนั่งเสวยวิมุตติสุข (ความสุขที่เกิดจากวิมุตติความหลุดพ้น) ที่ควงไม้ต่าง ๆ ๕ สัปดาห์.

---

๑. วิ. มหา. ๔/๑/๑-๗.

สัปดาห์ที่ ๑ ประทับนั่ง ณ ควงไม้โพธิพฤกษ์ คือไม้ที่ได้ตรัสรู้.

สัปดาห์ที่ ๒ ได้ประทับนั่งที่ควงไม้นิโครธ คือควงไม้ไทร.

สัปดาห์ที่ ๓ ได้ประทับนั่งที่ควงไม้มุจจลินทะ คือควงไม้จิก.

สัปดาห์ที่ ๔ ประทับนั่งที่ควงไม้ราชายตนะ คือควงไม้เกตุ.

สัปดาห์ที่ ๕ ได้ประทับนั่งที่ควงไม้ไทรอีก.

พระอรรถกถาจารย์ผู้เขียนตำนานอภิธรรมได้แสดงแทรกไว้ในคัมภีร์อรรถกถาอีก ๓ สัปดาห์ จากสัปดาห์ที่ ๑ ในบาลี คือ[๒].

สัปดาห์ที่ ๒ เสด็จจากไม้มหาโพธิไปทางทิศอีสาน ทรงยืนถวายเนตร คือว่าจ้องดูพระมหาโพธิในที่นั้น จึงเรียกว่า **อนิมิตตเจดีย์** แปลว่า *เจดีย์ที่ทรงจ้องดูโดยมิได้กระพริบพระเนตร* ที่เป็นมูลให้สร้างพระถวายเนตรสำหรับวันอาทิตย์.

สัปดาห์ที่ ๓ เสด็จจากที่นั้น มาหยุดอยู่ระหว่างมหาโพธิกับอนิมิตตเจดีย์นั้น ทรงนิรมิตที่จงกรมขึ้นแล้ว เสด็จจงกรม ณ ที่นั้น ที่นั้นจึงเรียกว่า **รัตนจงกรมเจดีย์** แปลว่า *ที่จงกรมแก้ว* คำว่าที่จงกรมแก้วนี้ อาจารย์หนึ่งก็ว่าเป็นเรือนแก้วที่เป็นเทพนิมิตร, อีกอาจารย์หนึ่งก็ว่ามิใช่เป็นเรือนแก้ว แต่ว่าหมายถึงที่เป็นที่ทรงพิจารณาอภิธรรม.

สัปดาห์ที่ ๔ ประทับนั่งขัดบัลลังก์ในทิศปัศจิมหรือทิศพายัพแห่งมหาโพธิ ทรงพิจารณา **อภิธรรม** จึงเรียกว่า **รัตนฆรเจดีย์** แปลว่า *เรือนแก้ว* คำว่าเรือนแก้วนี้ อาจารย์หนึ่งก็ว่าเป็นเรือนแก้วที่เป็นเทพนิรมิต อีกอาจารย์หนึ่งก็ว่ามิใช่เป็นเรือนแก้วเช่นนั้น แต่หมายถึงที่เป็นที่ทรงพิจารณาอภิธรรม. รัตนฆระคือเรือนแก้วนี้ ก็เป็นมูลให้สร้างพระพุทธรูปมีเรือนแก้วเหมือนอย่างพระพุทธชินราชที่จังหวัดพิษณุโลกมีเรือนแก้ว.

---

๒. **สมนฺต** *๓/๘-๙.*

เมื่อท่านแทรกเข้ามาอีก ๓ สัปดาห์ดั่งนี้ สัปดาห์ที่ ๒ ตามที่แสดงในบาลีก็ต้องเลื่อนไปเป็นที่ ๕ และก็เลื่อนไปโดยลำดับ. ท่านก็ได้อธิบายไว้ด้วยว่า การที่แทรกนอกจากพระบาลีออกไปดั่งนั้น ไม่ผิดไปจากความจริง เพราะในบาลีแสดงแต่โดยย่อ, เหมือนอย่างพูดว่ากินข้าวแล้วนอน ความจริงกินข้าวแล้วก่อนจะนอนก็ได้มีกิจอื่นอีกหลายอย่าง แต่ว่าเว้นไว้ไม่กล่าว, ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวถึงกิจที่เว้นไว้นั้นให้บริบูรณ์

ตำนานอภิธรรมดั่งกล่าวมานี้ ได้มีกล่าวไว้ในหนังสืออรรถกถาที่เขียนขึ้น เมื่อพระพุทธศาสนาล่วงมาแล้วนานดั่งที่ได้กล่าวมาแล้ว, และท่านก็ยังได้เล่าไว้อีกว่า คัมภีร์อภิธรรมนั้นมีเจ็ดคัมภีร์ เรียกว่า **สัตตัปปกรณ์ ปกรณ์** ก็แปลว่า *คัมภีร์*. สัตต แปลว่า ๗ **สัตตปกรณ์** ก็แปลว่า *๗ คัมภีร์* คำนี้ได้นำมาใช้ในเมื่อบังสุกุลพระศพเจ้านายตั้งแต่หม่อมเจ้าขึ้นไป ใช้คำว่า **สดับปกรณ์** ก็มาจากคำว่าสัตตปกรณ์คือเจ็ดคัมภีร์นี้เอง, แต่พระพุทธเจ้าไม่ได้แสดงทั้ง ๗ คัมภีร์ เว้นคัมภีร์กถาวัตถุ ทรงแสดงแต่ ๖ คัมภีร์, ส่วนคัมภีร์กถาวัตถุนั้น พระโมคคัลลีบุตรติสสเถระเป็นผู้แสดง ในสมัยสังคายนาครั้งที่สาม, แต่ว่าพระเถระก็ได้แสดงตามนัยที่พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงไว้ ฉะนั้นจึงได้ครบเจ็ดปกรณ์ในสมัยสังคายนาครั้งที่สามนั้น, และก็ถือว่าเป็นพระพุทธภาษิตทั้งหมดเพราะพระพุทธเจ้าได้ประทานนัยไว้.

ในตำนานนี้ได้กล่าวว่า พระพุทธเจ้าได้เทศน์อภิธรรมตลอดเวลาไตรมาสคือสามเดือนโดยไม่มีเวลาหยุดยั้ง, ฉะนั้นจึงได้เกิดปัญหาขึ้น ๒ ข้อ :

ข้อ ๑ ว่าพระพุทธเจ้าไม่ทรงบำรุงพระสรีระ เช่น เสวยและปฏิบัติสรีรกิจอย่างอื่นตลอดไตรมาสหรือ?

ข้อ ๒ พระอภิธรรมมาทราบกันในเมืองมนุษย์ได้อย่างไร?

ปัญหาเหล่านี้ ท่านผู้เล่าตำนานอภิธรรมก็ได้เล่าแก้ไว้ด้วยว่า[๑] เมื่อเวลาภิกษาจารคือเวลาทรงบิณฑบาต ก็ได้ทรงนิรมิตรพระพุทธนิมิตไว้ ทรงอธิษฐานให้ทรงแสดงอภิธรรมตามเวลาที่ทรงกำหนดไว้แทนพระองค์ แล้วเสด็จลงมาปฏิบัติพระสรีรกิจที่สระอโนดาต แล้วเสด็จไปเที่ยวบิณฑบาตที่อุตรกุรุทวีป เสด็จมาเสวยที่สระนั้น เสวยแล้วเสด็จไปประทับพักกลางวันที่นันทนวัน ต่อจากนั้นก็จึงเสด็จขึ้นไปแสดงอภิธรรมต่อจากพระพุทธนิมิต, และที่นันทนวันนั้นเอง ท่านพระสารีบุตรได้ไปเฝ้าทำวัตรปฏิบัติ, พระองค์จึงได้ประทานนัยอภิธรรมที่ทรงแสดงแล้วแก่ท่านพระสารีบุตร ท่านพระสารีบุตรก็ได้มาแสดงอภิธรรมแก่หมู่ภิกษุที่เป็นสัทธิวิหาริกของท่านต่อไป.

ท่านแก้ไว้อย่างนี้ ก็เป็นอันแก้ปัญหาทั้งสองข้อนั้น. ตามคำแก้ของท่านนี้เองก็ส่องว่าอภิธรรมมาปรากฏขึ้นในหมู่มนุษย์ก็โดยพระสารีบุตรเป็นผู้แสดง, เพราะฉะนั้น เมื่อพูดกันอย่างในเมืองมนุษย์ ท่านพระสารีบุตรจึงเป็นผู้แสดงพระอภิธรรมนั้นเอง, แต่ท่านว่าพระสารีบุตรไม่ใช่เป็นนักอภิธรรมองค์แรก พระพุทธเจ้าเป็นนักอภิธรรมองค์แรก เพราะได้ตรัสรู้พระอภิธรรมตั้งแต่ราตรีที่ได้ตรัสรู้ ได้ทรงพิจารณาอภิธรรมที่รัตนฆรเจดีย์ดังที่กล่าวมาแล้ว และได้ทรงแสดงนัยแห่งอภิธรรมแก่ท่านพระสารีบุตร ท่านพระสารีบุตรจึงได้มาแสดงต่อไป.

ในบัดนี้ ได้มีท่านผู้หนึ่งในปัจจุบันเขียนหนังสือค้านว่า อภิธรรมปิฎกนั้นพิมพ์เป็นหนังสือได้เพียงสิบสองเล่ม, ตามประวัติพระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงอยู่ตลอดสามเดือนไม่มีเวลาหยุดและยังไม่กล่าวอีกว่า ได้

---

๑. ยมกปาฏิหาริย วตฺถุ ธมฺมปท. ๖/๘๑-๒

มีรับสั่งเร็วคือว่าพระพุทธเจ้าพูดเร็วกว่ามนุษย์สามัญหลายเท่า, เมื่อเป็นเช่นนี้ ถ้าจะมารวมพิมพ์ขึ้นก็จะต้องกว่าสิบสองเล่มเป็นไหน ๆ, แต่เมื่อหนังสือนี้ออกไปแล้วได้มีผู้ที่นับถืออภิธรรมไม่พอใจกันมาก, เพราะเหตุดังที่ได้กล่าวแล้ว ในหลักฐานตั้งแต่ชั้นอรรถกถานั้น ได้มีผู้นับถืออภิธรรมมาก จนถึงในบัดนี้ก็ยังมีผู้นับถืออภิธรรมกันอยู่มาก, ในพม่านั้นนับถือมากเป็นพิเศษ จนถึงได้มีนิทานเล่าเป็นประวัติไว้ว่าเรือเชิญพระไตรปิฎกจากลังกามา ๓ ลำ และมาเกิดพายุพัดเอาเรือที่ทรงพระอภิธรรมปิฎกไปประเทศพม่า เอาเรือที่ทรงวินัยปิฎกไปประเทศรามัญ เอาเรือที่ทรงสุตตันตปิฎกมาประเทศไทย นี้เป็นเรื่องที่ผูกขึ้นนานมาแล้ว มาพิจารณาดูก็มีเค้าอยู่บ้าง, เพราะว่า พม่านั้นนับถืออภิธรรมมาก, รามัญก็เคร่งครัดในวินัย, ส่วนฝ่ายไทยนั้นอยู่ในสถานกลางไม่ใคร่เคร่งวินัยนัก และก็ไม่ย่อหย่อนอย่างพม่าพอใจจะถือเอาเหตุผล ซึ่งก็สงเคราะห์ว่าเป็นฝ่ายสุตตันตปิฎก.

แต่ว่าสารัตถะในอภิธรรมนั้นมีมาก ถึงท่านจะไม่แสดงประวัติให้พิสดารไว้อย่างไรสารัตถะในอภิธรรมนั้นเองก็เป็นสิ่งที่ควรจะศึกษา, เมื่อศึกษาแล้วก็จะทำให้ได้ความรู้ในพระพุทธศาสนาพิสดารขึ้นอีกเป็นอย่างมาก.

การอบรมกำลังใจ

อนึ่ง เมื่อได้ศึกษาเล่าเรียนพระธรรมวินัยที่เป็นส่วน **สุตมยปัญญา จินตามยปัญญา** พอสมควร เพื่อจะให้บริบูรณ์ ก็ควรจะสนใจภาวนาเพื่อให้เป็น **ภาวนามยปัญญา** สืบต่อไป **ภาวนา** นั้นก็คือ *การปฏิบัติ* การปฏิบัตินั้นควรที่จะใช้ในเวลาอยู่ในเพศบรรพชิตหรือว่าควรที่จะใช้ในเวลาเป็นเพศคฤหัสถ์ด้วย เมื่อพิจารณาดูแล้ว การปฏิบัติอบรม

ใจให้เป็นสมาธิ และการปฏิบัติอบรมปัญญาพอสมควร เป็นประโยชน์ตลอดถึงเป็นคฤหัสถ์ เพราะว่าการปฏิบัติอบรมใจให้เป็นสมาธินั้น เป็นการหัดทำใจให้ตั้งมั่นแน่วแน่ ทำใจให้มีกำลังสามารถ ไม่อ่อนแอ ทำให้เป็นคนมีสัจจะคือมีความจริง เมื่อจะทำอะไรก็ทำจริง ตั้งมั่นแน่วแน่ไม่เหลาะแหละย่อหย่อน.

เรื่องกำลังใจนี้สำคัญมาก คนเราที่เสียไปเพราะกำลังใจอ่อนแอมีมากมาย เหมือนอย่างที่ทางรัฐบาลได้ปรารภต่อทางคณะสงฆ์ถึงผู้ที่ติดเฮโรอีน คือว่ามีมากที่ได้รับการรักษาให้เป็นปรกติได้แล้ว แต่ว่าครั้นปล่อยตัวไปแล้วก็ไปสูบเฮโรอีนเข้าอีก นี้ก็แปลว่าขาดกำลังใจ จึงได้ขอให้ทางคณะสงฆ์ช่วยเทศน์เป็นการกระตุ้นเตือนให้เกิดกำลังใจ เพราะว่าทางศาสนานี้เท่านั้นที่จะเป็นแหล่งอบรมพอกพูนให้เกิดกำลังใจในทางที่ดีแก่ประชาชนได้.

จิตใจของเรานี้มีสมรรถภาพอยู่อย่างไม่มีประมาณ แต่ว่าเรายังไม่ได้นำสมรรถภาพของจิตใจนี้ออกใช้กันให้เต็มที่ เพราะว่ายังมิได้อบรม เมื่อเรามีความตั้งใจจริงแล้ว ทำไมเราจึงจะละความไม่ดีไม่ได้ และทำไมเราจึงจะทำดีไม่ได้ เหมือนอย่างว่า ก่อนที่จะมาบวชนี้ เรานี้ก็เคยปฏิบัติอย่างคฤหัสถ์ ไม่ได้เว้นอะไรอย่างพระเว้น ไม่ได้ทำอะไรอย่างพระทำ อยากจะกินอะไรก็ได้ อยากจะดื่มอะไรก็ได้ อยากจะดูอะไรก็ได้ จะเป็นนักดื่มสักแค่ไหนก็ได้ ทำไมเมื่อเข้ามาบวชแล้วเว้นได้ ก็เพราะว่าเรามีความตั้งใจจริง แต่ว่าเมื่อสึกไปแล้ว ทำไมเราจึงจะรักษาความตั้งใจจริงอันนี้ไว้ไม่ได้ โดยที่จะละเว้นการที่ควรเว้น ทำการที่ควรทำ ไม่ใช่ว่าเหมือนอย่างพระ แต่ว่าเหมือนอย่างที่คนดีทั่ว ๆ ไปปฏิบัติกันอยู่ แต่ว่าถ้าขาดกำลังใจเสียแล้ว เคยอย่างไรก็จะต้องเป็นอย่างนั้น ถ้าเป็นอย่างนี้แล้ว เขาก็จะตราว่าบวชไม่มีประโยชน์ เพราะว่าแก้อะไร

มิได้ เคยไม่ดีมาอย่างไรก็ไม่ดีไปอย่างนั้น หรือว่าเคยดีอยู่เท่าไรก็ดีอยู่เท่านั้น คือ ไม่ยิ่งขึ้นไป.

เพราะฉะนั้น จึงควรที่จะต้องมีการปฏิบัติอบรมใจให้เป็นสมาธิ เป็นการสร้างกำลังทางใจ ประการหนึ่ง และอบรมปัญญาให้มีความรู้สึกพอเป็นเครื่องปลงตกในเรื่องโลกทั้งหลายบ้างตามสมควร อีกประการหนึ่ง

อนึ่ง การบวชเรียนนี้เท่ากับว่าเป็นโรงเรียนดัดนิสัย ขั้นสุดท้าย ถ้าเข้าโรงเรียนนี้ยังแก้อะไรไม่ได้แล้ว ก็ยากที่จะไปแก้ในที่อื่น และในวิธีแก้ของโรงเรียนนี้ก็มุ่งให้แก้ด้วยตนและที่ตนเอง นี่เป็นประการสำคัญ ซึ่งเป็นวิธีการอบรมอย่างละเอียดประณีต และบรรดาผู้ที่เข้ามาบวช ก็เป็นผู้ที่สมัครเข้ามา แปลว่าตั้งใจพร้อมที่จะรับการอบรมอยู่ คือมีเจตนาเป็นกุศลมาตั้งแต่เบื้องต้นแล้ว เมื่อรักษากุศลเจตนาที่ได้ตั้งมาแต่ในเบื้องต้นนั้นไว้ และตั้งใจปฏิบัติที่ตนด้วยตนเองดั่งกล่าวมานี้ ก็จะรับการอบรมได้โดยง่ายและได้ด้วยดี.

อภิธรรม ๗ คัมภีร์

จะแสดงพรรษาที่ ๗ เรื่องพระพุทธเจ้าทรงแสดงอภิธรรมต่อไป คำว่า **อภิธรรม** นั้น ประกอบด้วยศัพท์ว่า **อภิ** แปลว่า *ยิ่ง* กับ **ธรรม** รวมกันแปลว่า *ธรรมะยิ่ง* หมายความว่าธรรมะที่ยิ่งกว่าจำนวนโดยปรกติ เพราะว่าได้จำแนกไว้โดยพิสดาร อีกอย่างหนึ่ง หมายความว่า **ธรรมะที่ยิ่ง** คือ *พิเศษ* หมายความว่าแปลกจากธรรมะในปิฎกอื่น ความหมายนี้ต่างจากคำว่า **อภิธรรม อภิวินัย** ที่ใช้ในพระสูตร เพราะในที่นั้นคำว่า **อภิ** หมายความว่า *จำเพาะธรรมะ จำเพาะวินัย* คือมีเขตแดนไม่ปะปนกัน อีกอย่างหนึ่ง **อภิ** ในที่นั้นก็หมายความว่า *ยิ่ง* นั่นแหละแต่ไม่ได้

หมายไปถึงอีกปิฎกหนึ่ง คือ **อภิธรรม** หมายถึง **โพธิปักขิยธรรม อภิวินัย** ก็หมายถึง **อาทิพรหมจริยกาสิกขา** คือสิกขาบทมาในพระปาติโมกข์.

แต่ว่าในที่บางแห่ง คำว่า **อภิธรรม** หมายความว่า *ธรรมะที่เป็นอธิบาย* ทำนองอรรถกถาคือกถาที่อธิบายเนื้อความ ถ้าตามความหมายหลังนี้ อภิธรรม ก็คือเป็นตำราที่อธิบายธรรมะ.

ส่วนที่แสดงความของศัพท์อภิธรรมว่าธรรมะที่ยิ่งดั่งกล่าวข้างต้นนั้น เป็นการแสดงตามคัมภีร์อรรถกถาอภิธรรม แต่ถ้าไม่อ้างคัมภีร์นั้นว่าเอาตามที่พิจารณา จะแปลว่า *เฉพาะธรรม* ก็ได้เพราะว่าในคัมภีร์อภิธรรมได้แสดงเฉพาะธรรมะ ไม่เกี่ยวกับบุคคล.

อภิธรรมมี ๗ คัมภีร์เรียกว่า **สัตตปกรณ์** ดั่งกล่าวมาแล้ว คือ

๑. **ธัมมสังคณี** แปลง่าย ๆ ว่า *ประมวลหมวดธรรมะ* **สังคณี** ก็แปลว่า *ประมวลเข้าเป็นหมู่หมวด* **ธัมมสังคณี** ก็แปลว่า *ประมวลธรรมะเข้าเป็นหมวดหมู่* จำแนกออกเป็น ๔ กัณฑ์ คือ ว่าด้วยความเกิดขึ้นแห่งจิต ๘๙ ดวงกัณฑ์หนึ่ง ว่าด้วยรูปโดยพิสดารกัณฑ์หนึ่ง ว่าด้วยนิกเขปแปลว่ายกธรรมะขึ้นแสดงโดยมูลราก โดยขันธ์คือกอง โดยทวารเป็นต้นกัณฑ์หนึ่งว่าด้วยอัตถุตธารหรืออรรถกถา คือว่ากล่าวอธิบายเนื้อความของแม่บทนั้นที่ได้แสดงไว้ตั้งแต่ต้นกัณฑ์หนึ่ง.

๒. **วิภังค์** แปลว่า *จำแนกธรรมะ* ลำพังศัพท์ว่า **วิภังค์** แปลว่า *จำแนก* มี ๑๘ วิภังค์ คือ ขันธวิภังค์ จำแนกขันธ์ อายตนะวิภังค์ จำแนกอายตนะ ธาตุวิภังค์ จำแนกธาตุ เป็นต้น.

๓. **ธาตุกถา** ว่าด้วย **ธาตุ** แต่โดยที่แท้นั้น ว่าด้วยขันธ์ อายตนะ ธาตุ ที่สงเคราะห์กันเข้าได้อย่างไร และสงเคราะห์กันไม่ได้อย่างไร ควรจะเรียกชื่อเต็มที่ว่า **ขันธ์อายตนะธาตุกถา** แต่ว่าเรียกสั้น ๆ ว่า ธาตุ

กถา แบ่งออกเป็น ๑๔ หมวด มีการสงเคราะห์กันได้ การสงเคราะห์กันไม่ได้แห่งส่วนนั้นสามนั้น เป็นต้น.

๔. **ปุคคลบัญญัติ** *บัญญัติว่าบุคคล* เป็นเบื้องต้นของคัมภีร์นี้ได้แสดงถึงบัญญัติ ๖ ประการ คือ ขันธบัญญัติ บัญญัติว่าขันธ์ อายตนะบัญญัติ บัญญัติว่าอายตนะ ธาตุบัญญัติ บัญญัติว่าธาตุ สัจจบัญญัติ บัญญัติว่าสัจจะ อินทรียบัญญัติ บัญญัติว่าอินทรีย์ ปุคคลบัญญัติ บัญญัติว่าบุคคล แต่ว่าบัญญัติ ๕ ประการข้างต้นนั้น ได้มีกล่าวไว้ในคัมภีร์แรก ๆ แล้ว ในคัมภีร์นี้จึงได้กล่าวพิสดารแต่เฉพาะปุคคลบัญญัติคือบัญญัติว่าบุคคล และเรียกชื่อคัมภีร์ตามนี้ในคัมภีร์นี้แยกบุคคลตั้งแต่พวกหนึ่งสองจำพวกขึ้นไป คล้ายกับในสุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกายคือตอนที่แสดงธรรมะเป็นหมวด ๆ แต่ว่าก็มีเงื่อนเค้าอยู่ในคัมภีร์อภิธรรมนี้เพราะมีคำว่าบัญญัติอยู่ด้วย อันหมายความว่าที่จะเป็นบุคคลเพราะมีบัญญัติชื่อว่าบุคคล เพราะฉะนั้น คำว่าบุคคลนั้น ก็เป็นเพียงบัญญัติอย่างหนึ่งเท่านั้น ก็เป็นลักษณะของอภิธรรม.

๕. **กถาวัตถุ** คำว่า **วัตถุ** แปลว่า *ที่ตั้ง* แปลว่า *เรื่อง* **กถาวัตถุ** ก็แปลว่า *ที่ตั้งของถ้อยคำ เรื่องของถ้อยคำ* ในคัมภีร์นี้ได้แสดงที่ตั้งของถ้อยคำซึ่งกล่าวโต้กันอยู่สองฝ่าย คือ ฝ่ายสกวาทะ ๕๐๐ สูตร ฝ่ายปรวาทะ ๕๐๐ สูตร รวมเป็นพันสูตร คือว่าพันเรื่อง แต่ไม่ใช่เป็นคัมภีร์ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดง เป็นคัมภีร์ที่ว่าพระโมคคัลลีบุตรติสสเถระแสดงในสมัยสังคายนาครั้งที่สาม เมื่อพระพุทธศาสนาล่วงไปแล้ว ๒๐๐ ปีเศษ แต่ท่านก็ว่าพระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงนัยหรือว่าตั้งมาติกาคือแม่บทไว้ให้แล้ว พระเถระได้แสดงไปตามแม่บทนั้น ที่ท่านนับว่าเป็นพุทธภาษิตด้วย ก่อนแต่นั้นจึงมีเพียง ๖ คัมภีร์.

โดยเฉพาะคัมภีร์นี้เองก็ถูกค้านเหมือนกันว่าไม่ควรใส่เข้ามา ถ้าต้องการจะให้ครบ ๗ ก็ให้ใส่ **คัมภีร์ธัมมหทัย** หรือว่า **คัมภีร์มหาธาตุกถา** แต่ว่าฝ่ายที่ยืนยันให้ใส่คัมภีร์นี้เข้ามาก็อ้างว่าสองคัมภีร์นั้นไม่เหมาะสม คัมภีร์นี้เหมาะสมกว่า ก็คงจะเป็นว่า ความเห็นส่วนมากในที่ประชุมต้องการให้ใส่คัมภีร์นี้เข้ามาให้ครบ ๗ ทำไมจึงต้องมีเกณฑ์ ๗ อันนี้ไม่ทราบ อาจจะเป็นเพราะเห็นว่าเหมาะก็ได้ จึงได้ใส่เข้ามา เมื่อใส่เข้ามาก็รวมเป็น ๗.

ในกถาวัตถุนี้มีเรื่องที่โต้กันอยู่มาก เกี่ยวแก่ลัทธิต่าง ๆ ที่แตกแยกกันออกไป เกี่ยวกับความเห็นต่าง ๆ เป็นต้นว่า มติหนึ่งว่าพระอรหันต์เมื่อบรรลุพระอรหันต์นั้นไม่รู้เองต้องมีผู้อื่นมาบอกให้ แต่อีกมติหนึ่งว่ารู้ได้เองไม่ต้องมีผู้อื่นมาบอก มติหนึ่งว่าจิตเป็นธรรมชาติที่ดำรงอยู่ทำนองจิตอมตะนั่นแหละ แต่อีกมติหนึ่งคัดค้านดังนี้เป็นต้น เพราะฉะนั้นคัมภีร์กถาวัตถุจึงเท่ากับว่าเป็นที่รวมของปัญหาโต้แย้งต่าง ๆ ที่เกิดมีมาโดยลำดับจนถึงในสมัยที่รวบรวมเรียบเรียงคัมภีร์นี้ขึ้น ซึ่งเป็นเรื่องที่น่ารู้น่าเห็นอยู่มาก และเมื่อได้อ่านคัมภีร์นี้ก็จะทราบว่า ได้มีความเห็นแตกแยกกันในพระพุทธศาสนาอย่างไรบ้าง เมื่อท่านแสดงถึงข้อที่แตกแยกโต้เถียงกันแล้ว ในที่สุดท่านก็ตัดสินเป็นข้อ ๆ ไปว่าอย่างไหนถูก ก็เข้าเรื่องที่เล่าว่าพระเจ้าอโศกใช้ราชานุภาพไปสอบสวนภิกษุในคราวนั้น ปรากฏว่ามีพวกเดียรถีย์เข้ามาปลอมบวชเป็นอันมาก ได้ตั้งปัญหาขึ้นถามโดยมีพระโมคคัลลีบุตรติสสเถระเป็นผู้คอยฟังวินิจฉัย เมื่อคำตอบนั้นส่องว่าเป็นลัทธิภายนอกไม่ใช่เป็นพระพุทธศาสนาก็ให้สึกไป เหลือไว้แต่ผู้ที่ตอบถูกต้องตามแนวของพระพุทธศาสนา เสร็จแล้วก็ทำสังคายนาครั้งที่สาม.

๖. **ยมก** แปลว่า *คู่* คัมภีร์นี้ว่าด้วยธรรมะที่เป็นคู่ ๆ กัน แบ่งออก

เป็น ๑๐ หมวด มีมูลยมก ขันธยมก เป็นต้น.

๗. **ปัฏฐาน** คัมภีร์นี้เรียกว่าเป็น **มหาปกรณ์** แปลว่า *ปกรณ์ใหญ่* หรือว่า *คัมภีร์ใหญ่* คู่กันกับปกรณ์ที่หนึ่งคือ **ธัมมสังคณี** ว่าด้วยปัจจัย ๒๔ มีเหตุปัจจโย (เหตุเป็นปัจจัย) เป็นต้น ท่านนับถือว่าคัมภีร์ที่ ๗ นี้มีอรรถะลึกซึ้ง และแสดงว่าเมื่อพระพุทธเจ้าทรงพิจารณาอภิธรรมทั้ง ๗ คัมภีร์นี้ที่รัตนฆรเจดีย์ เจดีย์เรือนแก้วที่แสดงแล้วนั้น เมื่อพิจารณาปกรณ์แรก ๆ มาฉัพพัณณรังษีก็ยังไม่ปรากฏ ต่อเมื่อมาพิจารณาปกรณ์ที่ ๗ นี้ จึงปรากฏฉัพพัณณรังษีขึ้น

ก็รวมเป็น ๗ คัมภีร์ ในคัมภีร์ที่หนึ่ง ธัมมสังคณีที่ประมวลธรรมะได้ตั้งแม่บทที่เป็นหมวด ๓ ขึ้นต้นว่า **กุสลา ธัมมา** *ธรรมทั้งหลายเป็นกุศล* **อกุสลา ธัมมา** *ธรรมทั้งหลายเป็นอกุศล* **อัพยากตา ธัมมา** *ธรรมทั้งหลายเป็นอัพยากฤต* คือว่าไม่พยากรณ์ว่าเป็นกุศลหรืออกุศล ถือว่าแม่บทนี้เป็นแม่บทใหญ่ เป็นที่รวมของธรรมะทั้งหมดที่แสดงออกไปทั้ง ๗ คัมภีร์ เพราะว่าประมวลลงในแม่บทอันนี้ทั้งนั้น.

คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ

อภิธรรม ๗ คัมภีร์นี้ ถ้าจะเรียนกันโดยลำดับให้ครบถ้วนก็จะต้องใช้เวลานาน เพราะมีข้อความที่สลับซับซ้อนพิสดารมาก ฉะนั้นต่อมาเมื่อพระพุทธศาสนาล่วงไปอยู่ในขนาดพันปี ได้มีพระเถระรูปหนึ่งชื่อท่าน **อนุรุทธะ** ได้ประมวลเนื้อความของอภิธรรมทั้ง ๗ คัมภีร์ นี้มาแต่งไว้โดยย่นย่อ เรียกว่า **คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ**[๑] แปลว่า *สงเคราะห์คือสรุปความแห่งอภิธรรม* ยกหัวข้อเป็นสี่คือ **๑. จิต ๒. เจตสิก** แปลว่า

---

๑. คัมภีร์นี้ มหามกุฏราชวิทยาลัยได้แปลเป็นไทย พร้อมด้วยฎีกา พิมพ์ออกเผยแพร่โดยเรียกชื่อว่า **อภิธัมมัตถสังคหบาลี และอภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกา**

ธรรมะที่มีในใจ ๓ **รูป** ๔ **นิพพาน** ท่านแต่งเป็นคาถาสลับร้อยแก้วแบ่งออกเป็น ๙ ปริจเฉท คือ ๙ ตอน เป็นหนังสือเล่มเล็ก ๆ ไม่โตมาก คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะนี้เป็นที่นิยมกันมาก เมื่อเรียนตามคัมภีร์นี้แล้ว ไปจับดูอภิธรรม ๗ คัมภีร์ ก็จะเข้าใจได้โดยง่ายโดยตลอด เป็นการเรียนลัด.

พิจารณาดูตามหัวข้อที่ท่านวางไว้เป็นสี่นี้ตามความเข้าใจ จิตนี้เป็นตัวยืน โดยปรกติจิตก็มีดวงเดียว จิตจะเป็นต่าง ๆ ก็เพราะมีเจตสิก แปลว่าธรรมะที่มีในใจ มีเจตสิกเป็นอย่างไร จิตก็เป็นอย่างนั้น เจตสิกจึงเป็นสิ่งที่มีผสมอยู่ในจิต เทียบเหมือนดั่งว่าน้ำกับสีที่ผสมอยู่ในน้ำ น้ำโดยปรกติก็เป็นอย่างเดียว แต่เมื่อใส่สีลงไปน้ำจึงเป็นน้ำสีนั้น น้ำสีนี้ฉะนั้นในอภิธรรมที่แจกจิตไว้ถึง ๘๙ ดวง ก็ด้วยอำนาจของเจตสิกนี้เอง ยกเจตสิกออกแล้วจิตก็เป็นอันเดียวเท่านั้น แจกออกไปเป็นอย่างไรมิได้ แต่ว่าทั้งจิตและเจตสิกนี้ก็อาศัยอยู่กับรูป รูปที่อาศัยของจิตและเจตสิก ถ้าจะเทียบก็เหมือนอย่างว่าน้ำที่อาศัยอยู่ในขวดน้ำ ถ้าหากว่ารูปแตกทำลายจิตก็สิ้นที่อาศัย เหมือนอย่างว่าขวดน้ำแตก น้ำก็หมดที่อาศัย และนิพพานนั้นก็เป็นธรรมะที่สุดในเมื่อได้ปฏิบัติจิตสูงขึ้นโดยลำดับ เบื้องต้นก็เป็นกามาวจรจิต จิตที่ท่องเที่ยวไปหรือหยั่งลงในกาม เป็นรูปาวจรจิต จิตที่หยั่งลงในรูปคือรูปฌาน อรูปาวจรจิต จิตที่หยั่งลงในอรูปฌาน โลกุตตรจิต จิตที่เป็นโลกุตตระคือมรรคผล ก็บรรลุนิพพานเป็นที่สุด เพราะฉะนั้นจึงประมวลหัวข้อเป็น **จิต เจตสิก รูป นิพพาน** แล้วก็จัดธรรมะในอภิธรรมทั้ง ๗ คัมภีร์นั้นใส่เข้าในหัวข้อทั้งสี่นี้.

ทั้ง ๗ คัมภีร์นี้เราเรียกย่อกันว่า **สัง, วิ, ธา, ปุ, กะ, ยะ, ปะ** คือเอาอักษรต้นเรียกว่าเป็น **หัวใจอภิธรรม** เหมือนอย่าง **จิต เจตสิก รูป นิพพาน** เรียกว่า **จิ, เจ, รุ, นิ** หรือ **อริยสัจ** ก็เรียกว่า **ทุ, ส, นิ, ม** คือเอาอักษรแรกความจริงนั้นเพื่อกำหนดง่าย เมื่อจำได้เพียงเท่านี้ก็เป็นอันว่าเพียงพอ

แต่ก็มาเรียกกันว่า **หัวใจ** เราก็ใช้เขียนลงในเหรียญในเครื่องรางต่าง ๆ วัตถุประสงค์ในทีแรกก็เพื่อจะเป็นเครื่องกำหนดง่ายเท่านั้น.

คัมภีร์อภิธรรมตลอดจนถึงอภิธัมมัตถสังคหะตกมาถึงเมืองไทย ก็มาใช้เกี่ยวแก่การศพเป็นพื้น เช่นว่าสวดศพตอนกลางคืนก็สวดอภิธรรมทั้ง ๗ คัมภีร์นี้เอง แต่ว่าตัดเอามาแต่ข้างต้น คัมภีร์ละเล็กละน้อย และเมื่อเวลาที่จะบังสุกุลหรือจะสดับปกรณ์มีสวดมาติกา ก็คือว่ายกเอา **มาติกา** คือ *แม่บท* จากคัมภีร์ที่หนึ่งมาสวดตอนหนึ่ง ขึ้นต้นว่า **กุสลา ธัมมา** เป็นต้น และคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะนั้นท่านแต่งเป็นคาถา ก็นำมาสวดเป็นสรภัญญะในการศพอีกเหมือนกันคือถ้าไม่สวดอภิธรรม ๗ คัมภีร์ ก็สวดอภิธัมมัตถสังคหะ เป็นสรภัญญะ ครั้นมาในตอนหลังนี้ได้มีผู้สนใจศึกษาอภิธรรมมากขึ้นกว่าแต่ก่อน.

จิตเสวยอารมณ์

ได้กล่าวแล้วว่าอภิธรรม ๗ คัมภีร์นั้น ท่าน **พระอนุรุทธาจารย์** ได้ประมวลเนื้อความมาแต่งเป็นคัมภีร์ย่อขึ้นอีกคัมภีร์หนึ่ง เรียกว่า **อภิธัมมัตถสังคหะ** แปลว่าสงเคราะห์เนื้อความของอภิธรรม ยกหัวข้อเป็น ๔ คือ **จิต เจตสิก รูป** และ **นิพพาน** แบ่งออกเป็น ๙ ปริเฉท คัมภีร์ย่อนี้เป็นที่นับถือและศึกษากันมาเป็นเวลาช้านานจนกระทั่งบัดนี้ จะได้เก็บบางตอนที่น่าจะพอเป็นที่เข้าใจได้ง่ายมาแสดงจากอภิธัมมัตถสังคหะนั้น.

หัวข้อแรกคือ จิต จิตนี้แสดงอาการออกทางทวารทั้ง ๖ ดั่งที่ได้เคยอธิบายมาแล้ว คือ ออกมารับรูปารมณ์ (อารมณ์คือรูป) ทางจักขุทวาร รับสัททารมณ์ (อารมณ์คือเสียง) ทางโสตทวาร รับคันธารมณ์ (อารมณ์คือกลิ่น) ทางฆานทวาร รับรสารมณ์ (อารมณ์คือรส) ทาง

ชิวหาทวาร รับโผฏฐัพพารมณ์ (อารมณ์คือโผฏฐัพพะ คือสิ่งที่กายถูกต้อง) ทางกายทวารรับธัมมารมณ์ (อารมณ์คือธรรมะ คือเรื่องของรูปเสียงเป็นต้น ที่ได้ประสบพบผ่านมาแล้วในอดีต) ทางมโนทวาร.

ในตอนนี้การแสดง **วิถีจิต** คือ *ทางดำเนินของจิต* แยกเป็นสอง คือ ทางปัญจทวาร (ทวาร ๕) ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ส่วนหนึ่ง ทางมโนทวารอีกส่วนหนึ่ง.

และจิตโดยปรกติเมื่อยังไม่ออกมารับอารมณ์ดั่งกล่าวแล้ว เรียกว่า ***ภวังคจิต ภวังคะ*** แปลว่า *องค์แห่งภพ* ***ภวังคจิต*** *จิตที่เป็นองค์ภพ* แต่โดยความหมาย หมายถึงจิตที่เป็นปรกติยังไม่ได้ออกมารับอารมณ์.

คราวนี้เมื่อมีอารมณ์ ๕ มากระทบกับประสาททั้ง ๕ คือ มีรูปมากระทบจักขุ เสียงมากระทบโสตะ กลิ่นมากระทบฆานะ รสมากระทบชิวหา และโผฏฐัพพะมากระทบกาย ก็มากระทบถึงจิต จิตที่ยังอยู่ในภวังค์นั้นก็ตื่นจากภวังค์ ออกมารับ **อาวัชชนะ** คือ *คำนึงถึงอารมณ์* เมื่อเป็นอาวัชชนะก็เป็น **วิญญาณ** คือ ถ้ารูปมากระทบก็ได้เห็นอารมณ์นั้นเป็นจักขุวิญญาณ ถ้าเสียงมากระทบก็ได้ยินอารมณ์นั้นเป็นโสตวิญญาณ ถ้ากลิ่นมากระทบก็ได้กลิ่นอารมณ์นั้นเป็นฆานวิญญาณ เมื่อรสมากระทบก็รู้รสอารมณ์นั้นเป็นชิวหาวิญญาณ เมื่อสิ่งที่กายถูกต้องมากระทบก็รับกระทบอารมณ์นั้นเป็นกายวิญญาณ เมื่อเป็นวิญญาณ ต่อไปก็เป็น **ปฏิจฉันนะ** คือ *รับอารมณ์* ต่อไปก็เป็น **สันตีรณะ** คือ *พิจารณาอารมณ์* ต่อไปก็เป็น **โวฏฐวนะ** *กำหนดอารมณ์* ต่อไปก็เป็น **ชวนะ** คือ *แล่นไปในอารมณ์* ต่อไปก็เป็น **ตทาลัมพนะ** คือ *หน่วงอารมณ์* นั้น แล้วก็กลับตกภวังค์ใหม่ เปรียบเหมือนอย่างว่าภวังคจิตเป็นพื้นทะเล ส่วนวิถีจิตคือทางดำเนินของจิตดั่งกล่าวมานั้น เป็นคลื่นทะเลที่เกิดขึ้น คลื่นที่เกิดขึ้นนั้นก็เป็นคลื่นทะเล ปรากฏขึ้นมาแล้วกลับตกไปยังพื้นทะเล.

วิถีจิต

ในเรื่องของ **วิถีจิต** นี้ ท่านแสดงอุปมาเหมือนคนนอนหลับอยู่ใต้ต้นมะม่วง คือเหมือนอย่างว่ามีบุรุษผู้หนึ่ง นอนคลุมศีรษะอยู่ที่โคนต้นมะม่วงที่กำลังมีผล กำลังหลับ แต่ก็ตื่นขึ้นด้วยเสียงของมะม่วงผลหนึ่งที่ตกลงมาในที่ใกล้ จึงได้เอาผ้าออกจากศีรษะลืมตาขึ้นมองดู ก็เอามือจับผลมะม่วงนั้น คลำดู สูดกลิ่นดูก็รู้ว่าเป็นมะม่วงสุก จึงบริโภค และกลืนกินมะม่วงพร้อมทั้งเสมหะ แล้วก็หลับไปใหม่.

ตัวอย่างนี้มาเทียบกับจิต เวลาของภวังคจิต ก็เหมือนอย่างเวลาที่บุรุษนั้นกำลังหลับเวลาที่อารมณ์มากระทบประสาทก็เหมือนอย่างเวลาที่ผลมะม่วงตกลงมาเวลาแห่งอาวัชชนจิตคือจิตคำนึงก็เหมือนอย่างเวลาที่บุรุษนั้นตื่นขึ้นด้วยเสียงของมะม่วงนั้น เวลาที่จักขุวิญญาณเป็นไปก็เหมือนอย่างเวลาที่บุรุษนั้นลืมตาขึ้นมองดู เวลาแห่งสัมปฏิจฉันนจิตคือจิตรับก็เหมือนกับเวลาที่บุรุษนั้นเอามือหยิบผลมะม่วง เวลาแห่งสันตีรณจิตคือจิตพิจารณาก็เหมือนอย่างเวลาที่คลำดูด้วยมือ เวลาแห่งโวฏฐวนจิต คือจิตที่กำหนดอารมณ์ก็เหมือนอย่างเวลาที่สูดดมดูจึงรู้ว่าเป็นมะม่วงสุก เวลาแห่งชวนจิตคือจิตที่แล่นไปก็เหมือนอย่างเวลาที่บริโภคมะม่วง เวลาที่จิตหน่วงอารมณ์นั้นอันเรียกว่าตทาลัมพนจิตก็เหมือนอย่างเวลาที่กลืนกินผลมะม่วงนั้นพร้อมกับเสมหะ เวลาที่จิตตกภวังค์ไปใหม่ก็เหมือนอย่างเวลาที่หลับไปอีก.

ในขณะที่อารมณ์มากระทบประสาทจนจิตตื่นขึ้นจากภวังค์ดำเนินไปสู่วิถีคือทางดั่งกล่าวมานั้น ถ้าอารมณ์ที่มากระทบนั้นเป็นอารมณ์ที่แจ่มชัด ยกตัวอย่างเช่นว่ารูปมากระทบจักขุประสาทเป็นรูปที่แจ่มชัดและจิตก็รับอย่างเต็มที่ ท่านแสดงว่าอารมณ์เช่นนี้จิตดำเนินไปอยู่ ๑๖

ขณะจิต คือเมื่ออารมณ์เข้ามากระทบประสาทและกระทบเข้าไปถึงจิตที่กำลังตกภวังค์อยู่นั้น จิตก็เคลื่อนจากภวังค์เรียกว่า **ภวังคจลนะ** และก็ตัดขาดจากภวังค์เรียกว่า **ภวังคอุปัจเฉทะ** นี้รวมสองขณะจิต ต่อจากนั้นจิตก็คำนึงอารมณ์ เรียกว่า **อาวัชชนจิต** อีกหนึ่งขณะจิต ต่อจากนั้นจิตก็เห็นหรือได้ยินอารมณ์อันเรียกว่า จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ เป็นต้น หนึ่งขณะจิตต่อจากนั้นจิตก็รับอารมณ์เรียกว่า **ปฏิจฉันนะ** อีกหนึ่งขณะจิต ต่อจากนั้นจิตก็พิจารณาอารมณ์เรียกว่า **สันตีรณะ** อีกหนึ่งขณะจิต ต่อจากนั้นก็กำหนดอารมณ์เรียกว่า **โวฏฐวนะ** อีกหนึ่งขณะจิต ต่อจากนั้นจิตก็แล่นไปในอารมณ์เรียกว่า **ชวนะ** อีก ๗ ขณะจิต ต่อจากนั้นจิตก็หน่วงอยู่กับอารมณ์นั้นเรียกว่า **ตทาลัมพนะ** อีก ๒ ขณะจิต รวมเป็น ๑๖ ขณะจิต.

แต่ว่าถ้าเป็นอารมณ์ที่อ่อนมาก มากระทบประสาท กระทบถึงจิต ทำให้จิตเคลื่อนไหวจากภวังค์ แต่ว่ายังไม่ตัดภวังค์ จิตก็จะต้องตกภวังค์ไปใหม่ ไม่ออกมารับรู้อารมณ์ตามวิถีจิตดั่งกล่าวนั้น.

อารมณ์ที่แรงกว่านั้นจะมากระทบ บางทีก็ดำเนินไปไม่ตลอดทั้ง ๑๖ ขณะจิตนั้น สิ้นกำลังลงในระหว่าง ก็ตกภวังค์ในระหว่าง.

เพราะฉะนั้น อารมณ์ที่ปรากฏในจิตจึงไม่เท่ากัน แต่ว่าถ้าเต็มที่ก็ต้องดำเนินไป ๑๖ ขณะจิต ดั่งกล่าวมานั้น.

ที่เรียกว่าขณะจิตหนึ่งนั้น ประกอบด้วยลักษณะ ๓ คือ ๑. **อุปปาทะ** *เกิดขึ้น* ๒. **ฐีติ** *ตั้งอยู่* ๓. **ภังคะ** *ทำลายหรือดับไป* จิตที่เกิดขึ้นตั้งอยู่และดับไป เรียกว่าขณะจิตหนึ่ง ๆ ขณะจิตทั้ง ๑๖ ขณะจิตดั่งกล่าวมานั้น แต่ละขณะจิตก็ต้องมีเกิดมีตั้งมีดับ และเมื่อขณะจิตก่อนผ่านไปแล้ว

ขณะจิตหลังก็เกิดขึ้นทยอยกันไป แต่หากว่าขณะจิตก่อนยังไม่ผ่าน คือว่ายังไม่ถึงภังคะคือแตกดับ ขณะจิตหลังก็เกิดขึ้นไม่ได้ เพราะว่าจิตต้องดำเนินไปทีละหนึ่งขณะจิตเท่านั้น

และท่านแสดงว่า ๑๗ ขณะจิต เป็นอายุของรูปธรรมอันหนึ่ง ๆ จะหมายถึงอายุของรูปธรรมที่ตัวรูปธรรมนั่นเอง หรือว่าจะหมายถึงอายุของรูปธรรมที่ผ่านเข้ามาในจิต ก็ยังไม่ได้ค้นให้แน่ชัด แต่ว่าอาจจะหมายถึงอายุของรูปธรรมที่ผ่านเข้ามาในจิตก็ได้ คือว่าอย่างรูปที่มากระทบจักขุประสาทมาเริ่มเป็นภวังคจลนะ คือจิตเคลื่อนจากภวังค์เป็นต้น จนถึงตทาลัมพนะคือหน่วงอยู่กับอารมณ์นั้น รวมเป็น ๑๖ ขณะจิตดั่งกล่าวมาแล้ว และท่านนับกับขณะจิตในอดีตที่เป็นหัวต่อเชื่อมกันอยู่อีกหนึ่งจึงเป็น ๑๗ ขณะจิต ถ้าเป็น ๑๗ ขณะจิตดั่งนี้ ก็รวมเข้าเป็นอายุของรูปธรรมอันหนึ่ง ๆ แปลว่าอารมณ์ที่ผ่านเข้ามาทางทวารทั้ง ๕ นั้นก็นับว่าเป็นรูปธรรมทั้งนั้น ดำรงอยู่ในจิตได้อย่างช้าที่สุดก็เพียง ๑๗ ขณะจิต หรือว่า ๑๖ ขณะจิตดั่งที่กล่าวมาข้างต้น แต่ก็ต้องเป็นอารมณ์ที่แจ่มชัด ถ้าไม่แจ่มชัดก็ดำเนินมาไม่ถึง.

นี่เป็นอธิบายของวิถีจิต ที่ดำเนินตั้งต้นมาจากปัญจทวารคือทวารทั้ง ๕

หน้าที่ของจิต

แต่สำหรับ **มโนทวาร** นั้น ขณะจิตมีช่วงสั้นกว่า เพราะว่าอารมณ์ในทวาร ๕ นั้นเป็นอารมณ์ที่ปรากฏในปัจจุบัน แต่ว่าอารมณ์ที่มากระทบมโนทวารนั้นเป็นอารมณ์เก่า เป็นมโนภาพที่เป็นตัวแทนของอารมณ์

ที่เคยประสบพบผ่านมาแล้ว ไม่ใช่เป็นตัวแรก ตัวแรกนั้นประสบทางทวารทั้ง ๕ เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า **ธัมมะ** หมายถึง *เรื่อง* เมื่อธัมมะคือเรื่องที่ปรากฏเป็นมโนภาพ เป็นตัวแทนของอารมณ์ที่ได้ประสบพบผ่านมาก่อนเก่าแล้วเหล่านั้น มาผุดขึ้นกระทบมโนทวารก็กระทบถึงจิต ทำจิตให้เคลื่อนจากภวังค์เป็นภวังคจลนะ และตัดจากภวังค์เป็นภวังคุปัจเฉทะสองขณะจิต แล้วก็เกิดอาวัชชนจิต คำนึงถึงอารมณ์ทางมโนทวาร แต่ว่าอาวัชชนจิตทางมโนทวารนี้มีค่าเท่ากับโวฏฐวนจิต คือจิตที่กำหนดอารมณ์ เพราะฉะนั้นจึงได้เกิดชวนจิตคือจิตที่แล่นไปทีเดียวแล้วก็เกิดตทาลัมพนจิตคือจิตที่หน่วงอารมณ์นั้น แล้วก็ตกภวังค์.

บรรดาจิตที่กล่าวมาเหล่านี้ท่านแสดงว่าจิตที่ดำเนินในวิถีตั้งแต่ต้นเมื่อยังไม่ถึงชวนจิตก็ยังเป็นจิตที่อ่อน ยังไม่เป็นกุศลไม่เป็นอกุศล เป็น **อัพยากตะ** ไม่ยืนยันว่าเป็นกุศลหรืออกุศลแต่ว่าเมื่อมาถึงชวนจิตคือจิตที่แล่นไป ซึ่งมีเวลาอีก ๗ ขณะจิตโดยมาก จึงเป็นจิตที่มีกำลังเต็มที่และนับว่าเป็นกุศลอกุศลตั้งแต่ชวนจิตนี้.

ลักษณะของจิตดั่งที่กล่าวมานี้ เมื่อกล่าวถึงจิตที่ปฏิสนธิในเบื้องต้นเรียกว่า **ปฏิสนธิจิต** จิตที่เคลื่อนในที่สุดก็เรียกว่า **จุติจิต** เพราะฉะนั้นจึงเติมหน้าเติมหลังเข้าอีกสอง รวมเป็น **กิจ** คือ *หน้าที่* ของจิตทั้งหมดก็เป็น ๑๔ คือ ๑ **ปฏิสนธิ** ๒ **ภวังคะ** ๓ **อาวัชชนะ** *คำนึง* ๔ **ทัสสนะ** *เห็น* ๕ **สวนะ** *ได้ยิน* ๖ **ฆายนะ** *ได้กลิ่น* ๗ **สายนะ** *ได้รส* ๘.**ผุสนะ** *ถูกต้อง* ๙ **สัมปฏิจฉันนะ** *รับ* ๑๐ **สันตีรณะ** *พิจารณา* ๑๑ **โวฏฐวนะ** หรือ **โวฏฐัพพนะ** *กำหนด* ๑๒ **ชวนะ** *แล่นไป* ๑๓.**ตทาลัมพนะ** *หน่วงอารมณ์นั้น* ๑๔ **จุติ** เท่านี้.

วิธีทำสมาธิ

แถมท้ายวิธีทำสมาธิอย่างหนึ่งคือ ให้นั่งตัวตรง และน้อมจิตเข้ามาดูตน โดยปรกตินั้นเราดูผู้อื่น แต่ว่าไม่ค่อยจะได้ดูตน คราวนี้ก็น้อมจิตเข้ามาดูตน เมื่อยังไม่ได้ดูเข้ามานั้น หายใจอยู่ก็ไม่ได้รู้สึกว่าเรากำลังหายใจ จนเมื่อใดเกิดหายใจขัดข้องขึ้น เช่น เป็นหวัดคัดจมูก จึงมาสนใจกับการหายใจ หรือเหมือนอย่างว่าทุก ๆ คนก็มีท้อง แต่ว่าก็ไม่สนใจในเรื่องท้อง จนกว่าจะเกิดปวดท้องขึ้น จึงได้มาสนใจกับท้อง เพราะฉะนั้นเมื่อกลับมาดูตน สิ่งแรกที่จะรู้สึกได้โดยง่ายก็คือรู้สึกว่าเรากำลังหายใจอยู่ ซึ่งโดยปรกติมิได้นึกถึง เพราะฉะนั้น ก็ให้กลับมานึกถึงกำหนดสติอยู่ที่ลมหายใจ มีสติหายใจเข้า มีสติหายใจออก หายใจเข้ายาวก็ให้รู้ หายใจออกยาวก็ให้รู้ หายใจเข้าสั้นก็ให้รู้ หายใจออกสั้นก็ให้รู้ กำหนดให้รู้กายทั้งหมดหายใจเข้ากำหนดรู้กายทั้งหมดหายใจออก คือให้รู้รูปกายว่าบัดนี้รูปกายของเรานั่งอยู่ด้วยอิริยาบถนี้ด้วยท่านี้ และมีขอบเขตเบื้องบนแต่พื้นเท้าขึ้นมาจนสุดศีรษะ เบื้องต่ำก็ตั้งแต่ปลายผมลงไปจนถึงสุดที่นั่ง และที่มีหนังหุ้มอยู่เป็นที่สุดรอบ นี้เป็นอาณาเขตของรูปกายมีเท่านี้ หรือว่าอีกอย่างหนึ่งก็ยาววา หนาคืบ และบัดนี้ก็กำลังนั่งอยู่ในท่านี้ เมื่อเราดูให้รู้รูปกายของเราอยู่ ก็ดูให้รู้ว่าลมหายใจเข้าลมหายใจออก นี่ก็เป็นกายส่วนหนึ่งเหมือนกัน เมื่อเวลาหายใจเข้านั้นก็จะรู้สึกว่าลมผ่านเข้าไปทางช่องจมูก ผ่านทรวงอกไปจนถึงนาภี นี้ตามที่รู้สึกเท่านั้น จากนาภีมาถึงทรวงอกแล้วมาออกจมูก นี่ก็เป็นขาออก แปลว่าตรวจดูให้ทั่ว คราวนี้ก็กำหนดดู **นามกาย** คือ *สติ* ของเราในบัดนี้เป็นอย่างไร **สัมปชัญญะ** คือ *ความรู้* เป็นอย่างไร ความคิดกำหนดเป็นอย่างไร ดูให้รู้ทั่วหายใจเข้า ดูให้รู้ทั่วหายใจออก เมื่อตรวจดูให้รู้รูปกายของเรานามกายของเราทั่วหมดแล้ว ก็มากำหนดจิตให้เป็นหนึ่ง เพราะ

ว่าการที่ตรวจดูนั้นส่ายใจไปไม่รวมเป็นหนึ่ง ฉะนั้นก็ต้องปล่อย การตรวจรวมเข้ามาให้เป็นหนึ่งจะใช้จุดไหน ถ้าชอบจะใช้จุดที่ริมฝีปากเบื้องบนหรือว่าปลายจมูกซึ่งเป็นที่ลมกระทบเมื่อเข้าและเมื่อออกก็ได้ และในขณะที่กำหนดนั้น จะนับลมหายใจไปด้วยก็ได้ หรือว่าจะไม่นับ จะบริกรรมว่า **พุทโธ** หายใจเข้าว่า **พุท** หายใจออกว่า **โธ** ไปดั่งนี้ก็ได้ วัตถุประสงค์ก็เพื่อรวมจิตให้เป็นหนึ่ง และในการกำหนดจิตให้เป็นหนึ่งนี้ ไม่ต้องการให้เป็นการเกินไป ต้องการให้ผ่อนกายผ่อนใจผ่อนลมหายใจให้เป็นไปตามสบาย และเมื่อลมหายใจละเอียดเข้าก็ให้กำหนดรู้อยู่เสมอ มีความเพียร มีสัมปชัญญะความรู้ มีสติความระลึก และคอยกำจัดความยินดี ความยินร้าย ยินดีก็คือใจออกไปยินดีข้างนอก ก็คอยกำจัดใจยินดีติดอยู่ในผลของสมาธิชั้นต่ำ ไม่ก้าวขึ้นไปก็ต้องคอยกำจัด ใจยินร้ายคือไม่ชอบ ไม่ชอบใจการปฏิบัติ ก็ต้องคอยกำจัด หรือว่าคิดออกไปไม่ชอบเรื่องข้างนอก ก็ต้องคอยกำจัด ประคองจิตให้เป็นหนึ่งอยู่ และเมื่อหัดทำดังนี้ ก็ได้ชื่อว่าทำ **อานาปานสติ** *สติกำหนดลมหายใจเข้าออก* เป็นการหัดทำสมาธิอย่างหนึ่ง ก็จะเป็นเครื่องรักษาใจสงบสบายดี

หลักการจำแนกจิต

ได้กล่าวถึงจิตจำแนกไปตามกิจคือหน้าที่ คือจิตโดยปรกติก็อยู่ในภวังค์ เมื่อตื่นขึ้นจากภวังค์แล่นไปในอารมณ์ตามวิถีก็แบ่งชื่อเรียกตามหน้าที่ไปโดยลำดับจนถึงตกภวังค์ไปใหม่ดังที่ได้แสดงแล้ว แต่ว่าการแสดงจิตดั่งกล่าวนั้นยังแสดงเป็นส่วนรวม ๆ ยังไม่ได้แยกออกให้หมดว่า เป็นกุศลเป็นอกุศล หรือเป็นอัพยากฤต เพราะฉะนั้น เพื่อให้ทราบประเภทของจิตตามแม่บทนั้น ท่านจึงแยกจิตไว้ตามแม่บทดั่งกล่าว.

หลักของการจำแนกจิตว่าเป็นอย่างไรนั้น หลักสำคัญอยู่ที่ **เหตุ ๖ ประการ** คือ **อกุศลเหตุ** *เหตุฝ่ายอกุศล* ได้แก่ โลภะ โทสะ โมหะ **กุศลเหตุ** *เหตุฝ่ายกุศล* ได้แก่ อโลภะ (ความไม่โลภ) อโทสะ (ความไม่โกรธ) อโมหะ (ความไม่หลง) จิตที่ประกอบด้วยเหตุฝ่ายอกุศลก็เรียกว่า **อกุศลจิต** จิตที่ประกอบด้วยเหตุฝ่ายกุศลก็เรียกว่า **กุศลจิต** ส่วนจิตที่ไม่ประกอบด้วยเหตุทั้ง ๒ นี้ เรียกว่า **อัพยากตจิต** (จิตที่ไม่พยากรณ์ว่ากุศลหรืออกุศล) เป็นจิตกลาง ๆ นี้เป็นหลักใหญ่ในการจำแนกจิตว่าเป็นอย่างไร.

แต่ว่าเพียงเท่านี้ก็ยังละเอียดไม่พอ จึงมีเกณฑ์จำแนกเป็นหลักย่อยต่อไปอีก ได้แก่

๑. **เวทนา** ความเสวยอารมณ์เป็นสุข เป็นทุกข์ หรือเป็นอุเบกขา คือเป็นกลาง ๆ ไม่ทุกข์ไม่สุข.

๒. **ญาณ** คือ ความรู้ (ถูก) หรือว่า **ทิฏฐิ** คือความเห็น (ผิด รู้ผิด).

๓ **สังขาร** คือ เป็นจิตที่เกิดขึ้นด้วยตนเอง หรือว่าเป็นจิตที่ไม่เกิดขึ้นด้วยตนเอง ต้องมีการส่งเสริมกระตุ้นเตือน.

เกณฑ์ย่อยทั้ง ๓ ประการนี้ เป็นเกณฑ์จำแนกจิตให้พิสดารออกไปทั้งฝ่ายกุศลทั้งฝ่ายอกุศล ยกตัวอย่างในฝ่ายอกุศลก่อน จิตที่เรียกว่าเป็น **อกุศล** นั้น ต้องเป็นจิตที่มีโลภะเป็นมูล มีโทสะเป็นมูล มีโหะเป็นมูล นี้เป็นหลักใหญ่ทั่วไป.

คราวนี้ในการประกอบอกุศลของคนผู้มีจิตเป็นอกุศลนั้น บางคราวก็ทำไปด้วย **โสมนัส** คือ *ยินดี* เช่น การฆ่าสัตว์บูชายัญ มีความเชื่อว่าได้บุญหรือจะทำให้เทพโปรดปราน เมื่อทำไปก็มีโสมนัสคือยินดี แต่ว่าในบางคราวก็มี **โทมนัส** คือ *ยินร้าย* เช่น มีเหตุจำเป็นให้ต้องทำบาป

แต่ก็จำต้องทำ หรือว่าการทำบาปของบุคคลผู้มีจิตประกอบด้วยมูลคือ โทสะ จิตที่มีโทสะนั้นเป็นจิตไม่แช่มชื่น เป็นจิตที่เดือด เป็นจิตที่ขุ่น ก็เรียกว่าเป็นโทมนัสคือว่าใจไม่ดี เป็น **โทมนัสเวทนา**.

อนึ่ง การทำบาปของบุคคลบางคน บางทีก็ประกอบด้วย **ทิฏฐิ** *ความเห็นผิด* ซึ่งเห็นว่าทำบาปได้บุญดั่งที่กล่าวมาในเรื่องการบูชายัญนั้น แต่ว่าในบางคราวก็ประกอบด้วย **ญาณ** คือ *ความรู้ถูก* คือรู้ว่าเป็นบาปเหมือนกันแต่ว่าก็ทำ เช่นว่าทำเพราะลุอำนาจแห่งความโลภ ความโกรธ ความหลง โลภขึ้นมาทั้งรู้ว่าบาปก็ทำ เพราะต้องการจะได้ แต่ว่าก็มีญาณคือความรู้เหมือนกันว่าเป็นบาป.

จิต ๔ ประเภท

อาศัยเกณฑ์ดั่งกล่าวนี้ จึงได้แบ่งจิตออกไปมากมาย ถึง ๘๙ ดวง แต่ว่าเมื่อจะสรุปลงแล้วก็ได้เป็น ๔ คือเป็น

กามาวจรจิต จิตที่หยั่งลงในกามหนึ่ง.
รูปาวจรจิต จิตที่หยั่งลงในฌานมีรูปเป็นอารมณ์หนึ่ง.
อรูปาวจรจิต จิตที่หยั่งลงในฌานมีอรูปเป็นอารมณ์หนึ่ง.
โลกุตตรจิต จิตที่เป็นโลกุตตระคืออยู่เหนือโลกหนึ่ง.
สรุปลงก็เป็น ๔ หมวด

กามาวจรจิต *จิตที่หยั่งลงในกามนั้น* เป็นจิตสามัญที่ยังมีความยินดียินร้ายอยู่ในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ที่น่าใคร่ น่าปรารถนา น่าพอใจ เป็นฝ่ายกุศลหรือว่าโสภณะคืองามก็มี เป็นฝ่ายอกุศลหรืออโสภณะคือไม่งามก็มี เป็นฝ่ายอัพยากฤตก็มี อาศัยหลักดังที่กล่าวมาข้างต้นนั้น.

รูปาวจรจิต *จิตที่หยั่งลงในฌานมีรูปเป็นอารมณ์นั้น* ก็ได้แก่ฌานจิตที่มีรูปเป็นอารมณ์

อรูปาวจรจิต *จิตที่หยั่งลงในฌานมีอรูปเป็นอารมณ์นั้น* ก็ได้แก่ฌานจิตที่มีอรูปเป็นอารมณ์.

โลกุตตรจิต นั้นคือ *มรรคจิตผลจิตของพระอริยบุคคลทั้งหลาย* ตั้งแต่พระโสดาบันขึ้นไปจนถึงพระอรหันต์.

ในตอนนี้ควรทราบข้อเบ็ดเตล็ดคือ พระอรหันต์นั้นก็อาจจะมาทำหรือประกอบกิจในทางโลก การกระทำของท่านนั้นถ้าดูอย่างคนสามัญก็นับว่าจัดเข้าในกุศลจิตที่เป็นกามาวจรคือว่าเมื่อดูถึงกรรมที่ทำการงานที่ท่านทำ ก็บ่งถึงจิตที่เป็นกุศล แต่ว่าท่านแสดงว่าถ้าสำหรับพระอรหันต์ก็จัดว่าเป็นเพียงกิริยาเรียกว่า **กิริยาจิต** เพราะท่านสิ้นตัณหาที่จะก่อให้เกิดชาติและภพต่อไป.

อนึ่ง พระอรหันต์ท่านก็ยังเข้าฌานในบางครั้ง เข้ารูปฌานบ้างอรูปฌานบ้าง อันนี้ก็เรียกว่าเป็นกิริยาจิตอีกเหมือนกัน ในชั้นรูปและอรูป.

และตามหลักของท่านนั้นถือว่า บุคคลที่จะมาเกิดเป็นมนุษย์ต้องมาเกิดด้วยกุศลกรรม ความเป็นมนุษย์เป็นกุศลวิบากคือผลของกรรมดี เพราะฉะนั้น เมื่อจัดเข้าในจำพวกจิตดังกล่าวการมาเกิดเป็นมนุษย์ก็ต้องมาเกิดด้วยกุศลจิตที่มี อโลภะ อโทสะ อโมหะ เป็นมูล ถ้าประกอบด้วยจิตที่มีโลภะ โทสะ โมหะ เป็นมูลแล้ว ก็จักไม่มาเกิดเป็นมนุษย์ไปเกิดต่ำกว่าแต่ว่ากุศลจิตที่เป็นส่วนเหตุอันนำให้มาเกิดนี้ของแต่ละบุคคลไม่เหมือนกัน เพราะฉะนั้นจิตทีเป็นพื้นอัธยาศัยของแต่ละบุคคลจึงต่างกันดั่งเช่น

บางคนมีอัธยาศัยใหญ่เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ บางคนมีอัธยาศัยคับแคบตระหนีเหนียวแน่น คนที่มีอัธยาศัยใหญ่นั้นก็เนื่องมาจากกุศลจิตในส่วน

ที่เกี่ยวแก่ทานที่ได้ทำไว้มาก คนที่มีอัธยาศัยคับแคบนั้นก็เนื่องด้วยกุศลจิตอันเกี่ยวกับทานได้ทำไว้น้อย.

อนึ่ง บางคนมีนิสัยเมตตากรุณาก็เนื่องมาจากกุศลจิตที่ได้อบรมมามากในศีล ในเมตตากรุณา บางคนมีนิสัยโหดร้ายก็เนื่องมาจากกุศลจิตที่ได้อบรมมาในศีลในเมตตากรุณาที่มีจำนวนน้อย.

รวมความว่า ที่มาเกิดเป็นมนุษย์นั้น ต้องเนื่องมาจากกุศลจิตทั้งนั้น สุดแต่ว่ามากหรือน้อย.

กุศลจิตที่เป็นส่วนเหตุอันได้ทำไว้แล้ว ก็จะส่งผลให้เป็นวิบากจิต คือจิตที่เป็นวิบากส่วนผลที่จะถือกำเนิดเกิดต่อไปหรือว่าในปัจจุบันนี้เอง ที่ปรากฏเป็นพื้นอัธยาศัยนิสัยของจิตนี่จัดเป็นจิตที่เป็นส่วน **วิบาก** คือ *ผล* ก็เนื่องมาจากจิตที่เป็นส่วนเหตุ.

และจิตที่จะเป็นส่วนเหตุ ทั้งฝ่ายดีทั้งฝ่ายชั่วดั่งกล่าวมานี้ ต้องเป็นจิตทีมีกำลังจนถึง **ชวนจิต** *(จิตที่แล่นไป)* คือที่ปรากฏกุศลมูลเต็มที่ ปรากฏอกุศลมูลเต็มที่ ปรากฏเจตนาที่จะประกอบกรรมเต็มที่ จึงจะเป็นจิตที่เป็นส่วนเหตุในทุก ๆ ฝ่าย แต่ว่าถ้าเป็นจิตที่ยังไม่ถึงชวนะก็ยังไม่จัดว่าเป็นกุศลหรืออกุศลอย่างไร สักว่าเป็น **กิริยา** คือเป็นการดำเนินทำนองเป็นอัตโนมัติไปตามกลไกของจิตเท่านั้น และลักษณะเช่นนี้ก็จัดว่าเป็น **อัพยากตะ**

จิตที่เป็นวิบากทั้งปวง ถ้าเป็นวิบากของอกุศล ท่านจัดว่าเป็น **อัพยากตะ** สำหรับคนทีเกิดมาเป็นมนุษย์ เพราะถือว่าเกิดมาเป็นมนุษย์ด้วยอำนาจกุศลจิตต่างหาก ไม่ใช่ด้วยอำนาจอกุศลจิต คือวิบากของอกุศลจิตไม่มีกำลังแรงเหมือนกุศลจิตที่เป็นส่วนเหตุนั้น.

การแสดงเรื่องจิตในอภิธรรมตามหลักที่กล่าวมานี้ เป็นการสรุปหลักเกณฑ์กว้าง ๆ แต่ว่าจะไม่จำแนก เพราะเมื่อจำแนกแล้วก็จะต้อง

จดต้องจำกันจริง ๆ ไม่ใช่เพียงพูดฟังแล้วก็จะกำหนดไว้ได้.

การทำสมาธิ

จะแถมเรื่องทำสมาธิ ให้นั่งตัวตรงก่อน น้อมใจเข้ามากำหนดดูที่ตน กำหนดดูให้รู้ลมหายใจเข้าลมหายใจออก ต่อจากนี้ก็กำหนดอิริยาบถตามที่ท่านสอนนั้น เมื่อเดินก็ให้รู้ว่าเราเดิน เมื่อหยุดยืนก็ให้รู้ว่าเราหยุดยืน เมื่อนั่งก็ให้รู้ว่าเรานั่ง เมื่อนอนก็ให้รู้ว่าเรานอน เมื่อจะน้อมอิริยาบถไปอย่างใดก็ให้รู้อย่างนั้น ในบัดนี้เรานั่งอยู่ก็ให้รู้ว่านั่งอยู่ อนึ่งยังต้องมีอิริยาบถเล็กน้อยของกายอีกมากมาย เช่น ในเวลาเดินนั้นในบางคราวก็ก้าวไปข้างหน้า ในบางคราวก็ถอยมาข้างหลัง ในบางคราวก็มองไปตรง ๆ ในบางคราวก็มองชนิดเหลียว ในบางคราวก็ผลัดเปลี่ยนอิริยาบถต้องมีการเหยียดแขนเหยียดขา หรือว่าคู้เข้ามาตามที่ประสงค์จะให้เป็นอย่างไร ต้องนุ่งต้องห่ม ต้องบริโภค ต้องถ่าย ในบางคราวก็พูด ในบางคราวก็นิ่ง เมื่อถึงเวลาก็ต้องนอนแล้วก็ต้องตื่น ในวันหนึ่ง ๆ ก็ต้องเปลี่ยนอิริยาบถเล็กน้อยต่าง ๆ เหล่านี้อยู่เสมอ ฉะนั้นก็ให้หัดทำสัมปชัญญะคือความรู้ตัวของตัวเองในอิริยาบถทั้งปวงนั้น เมื่ออยู่ในอิริยาบถใดก็ให้รู้ และเมื่อเปลี่ยนเป็นอิริยาบถอื่นก็ให้รู้ โดยมากถ้าไม่หัดทำสัมปชัญญะคือความรู้ให้อยู่กับตัว ก็มักจะเผลอในการผลัดเปลี่ยนอิริยาบถต่าง ๆ และโดยปรกตินั้น มักจะไม่รู้ตัวในเวลาที่เปลี่ยนอิริยาบถของตน เช่น คิดจะนั่ง ในขณะที่ร่างกายกำลังนั่งลงนั้น เราก็คิดอย่างอื่นต่อไปเสียอีกแล้ว มักจะเป็นอยู่ดั่งนี้ ลองตรวจดูก็อาจจะรู้สึก เพราะฉะนั้น หากพยายามเหนี่ยวรั้งจิตให้แล่นไปช้าลง ให้มาคอยดูการปฏิบัติตามความคิดสั่งของตนด้วย และเมื่อคอยฝึกหัดอยู่เสมอ ก็จะเป็นการหัดทำสัมปชัญญะให้มีสมบูรณ์ยิ่งขึ้น อนึ่งให้พิจารณาตรวจดูอวัยวะอาการใน

ร่างกายของตนที่เรียกว่าอาการ ๓๑ หรือ ๓๒ เบื้องบนแต่พื้นเท้าขึ้นมา เบื้องต่ำแต่ปลายผมลงไป มีหนังหุ้มอยู่เป็นที่สุดรอบ ลองคิดดูไปโดยลำดับ.

ธรรมเนียมความหมาย ๔ ประการ

จะแสดงเรื่องอภิธรรมต่อ ได้แสดงเรื่องจิตโดยหลักเกณฑ์ทั่วไปมาแล้ว การแสดงนั้นไม่ได้จำแนกหัวข้อ เพราะยากแก่การกำหนด ถ้าจะแสดงหัวข้อก็จะต้องมีการจดจำกันจริง ๆ เพราะฉะนั้นจึงได้แสดงแต่หลักเกณฑ์ทั่วไป ตามที่เห็นว่าจะเกิดความเข้าใจได้ไม่สู้ยาก ต่อนี้ไปจะแสดงข้อเบ็ดเตล็ดบางประการที่เกี่ยวแก่ศัพท์เป็นต้น.

คำว่า **กุศล** จากศัพท์บาลีว่า **กุสล** แปลว่า *กำจัดชั่ว* แยกศัพท์ออกเป็น **กุ** แปลว่า *ชั่ว* **สล** แปลว่า *กำจัด*

อีกอย่างหนึ่งแปลว่า *ตัดภาวะที่นอนคือสยบอยู่ภายใน โดยอาการที่ชั่ว* แยกศัพท์ออกไปเป็น **กุ** แปลว่า *อาการที่ชั่ว* **สะ** แปลว่า *นอน* **ละ** แปลว่า *ตัด*

อีกอย่างหนึ่งแปลว่า *เก็บเกี่ยวด้วยญาณที่ทำความชั่วให้สิ้นสุด* แยกศัพท์ออกไปเป็น **กุสะ** แปลว่า *ฌาณที่ทำความชั่วให้สิ้นสุด* **กุ** ก็แปลว่า *ชั่ว* **สะ** ตัวนั้นแปลว่า *ให้สิ้นสุด* เป็นชื่อของญาณหรือของปัญญา **ละ** ก็แปลว่า *เก็บเกี่ยว* โดยความก็คือเก็บเกียวด้วยปัญญา

สองอรรถหลังนี้ สะ แปลว่า *ตัด* อย่างหนึ่ง แปลว่า *เกี่ยว* อย่างหนึงทีแปลว่าตัดนั้นก็หมายว่า *ตัดทิ้ง* แต่ที่แปลว่า *เกี่ยว* ก็ตัดเหมือนกันแต่ว่า *ตัดเอามาไว้* เช่น เกียวข้าว เกี่ยวเอามา นี้ตามศัพท์.

แต่ถ้าว่าตามอรรถคือความหมายที่ใช้กันนั้น ใช้ในความหมายว่า *ความไม่มีโรค* เหมือนอย่างเช่นจะทักกันว่าสบายดีหรือ ก็ถามว่าเป็น

กุศลหรือ? ในความหมายว่าไม่มีโทษ ว่าฉลาด และว่ากรรมที่มีสุขเป็นวิบาก.

ในความหมายที่ใช้เรียกว่า **กุศล** ในที่นี้ ก็หมายถึง *ธัมมะ* หรือหมายถึง *กรรมที่เป็นอนวัชชะคือไม่มีโทษ และมีสุขเป็นวิบาก* ส่วนที่เป็น **อกุศล** ก็มีอรรถตรงกันข้าม คือหมายถึง *ธัมมะหรือกรรมที่มีโทษและมีทุกข์เป็นวิบาก* ส่วนที่เป็น **อัพยากฤต** นั้น หมายถึง *ที่ไม่มีวิบาก.*

ส่วนคำว่า **ธรรม** หรือ **ธัมมะ** แปลตามศัพท์ว่า *ทรงไว้* หรือ *ทรงตัวเองอยู่* โดยมากใช้ในความหมาย ๔ อย่าง คือหมายถึง

๑. **ปริยัติ** คือข้อที่จะพึงศึกษาเล่าเรียน ในคำว่า เรียนธรรม เป็นต้น.

๒. **เหตุที่คู่กับผล** อย่างคำว่า ธัมมัญญู รู้ธรรม ก็คือรู้เหตุ คู่กับอัตถัญญู รู้อรรถะ ก็คือรู้ผล.

๓. **คุณ** คือส่วนที่มีประโยชน์เกื้อกูล ที่เรียกกันว่า คุณงามความดี ดังในคำว่า *"ธรรมและอธรรม หามีวิบากคือผลเสมอกันไม่"* ในที่เช่นนี้ **ธัมมะ** หมายถึง *คุณ* ส่วน **อธรรม** หมายถึง *โทษ* คำว่า **ธัมมะ** ที่พูดกันในความหมายที่เป็นชั้นกรรม ที่จะพึงจำแนกออกเป็นคุณหรือเป็นโทษต่าง ๆ นั้น ก็มักใช้ในความหมายนี้ ถ้าพูดถึงโทษก็เรียกว่าอธรรม.

๔ **นิสสัตตะ นิชชีวะ นิสสัตตะ** แปลว่า *ไม่ใช่สัตว์* **นิชชีวะ** *ไม่ใช่ชีวะ* คือหมายถึงสภาพที่ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่ชีวะ คือหมายถึงตัวความจริง เหมือนดังคำว่า *พระพุทธเจ้าตรัสรู้ธรรม* นี่ก็หมายถึงว่าตรัสรู้ความจริงโดยตรงก็คือความจริงที่เป็นอริยสัจจ์ ธัมมะในที่นี้จึงไม่หมายถึงสัตว์บุคคลตัวตนเราเขา หรือว่าชีวะอย่างใดอย่างหนึ่ง ในอภิธรรมนั้น ธัมมะโดยมากก็หมายถึงข้อ ๔ นี้.

ยังมีข้อเบ็ดเตล็ดที่ควรจะพูดอีกอย่างหนึ่งก็คือ **ปฏิสนธิจิต** *ภวังคจิต* และ **จุติจิต** ปฏิสนธิจิตนั้นเป็นจิตที่เชื่อมต่อระหว่างภพอดีตและภพปัจจุบัน

ภวังคจิตนั้นเป็นจิตที่เป็นปรกติมนะ ยังไม่ขึ้นสู่วิถี, จุติจิตนั้นเป็นจิตที่เคลื่อนจากภพนี้ และจะไปต่อกับปฏิสนธิจิตในภพต่อไป. จิตทั้งสามนี้ท่านว่าเป็นจิตที่พ้นจากทวารทั้งหก. ส่วนจิตอื่น ๆ โดยมากนั้น เกิดขึ้นทางทวารทั้งหก คือ ต้องตั้งต้นมาจากทวารทั้งหกนั้นทวารใดทวารหนึ่ง, เช่น ต้องตั้งต้นมาจากจักขุทวาร เป็นต้น. แต่ว่าจิตทั้งสามนี้พ้นจากทวารเหล่านั้น, ท่านจำแนกออกไว้เป็น ๑๙ ดวง คือ **สันตีรณจิตที่เป็นอุเบกขา ๒**, **กุศลวิบากจิต ๘**, **มหัคคตวิบากจิตอีก ๕**, จำนวนจะยกไว้ จะพูดแต่ชื่อ.

สันตีรณะ ก็ได้แก่จิตที่มีหน้าทีและอันดับดั่งที่แสดงแล้ว, **กุศลวิบากจิต** นั้น ก็คือจิตที่เป็นวิบากฝ่ายกุศล, **มหัคคตวิบากจิต** นั้นก็คือจิตที่เป็นวิบากของรูปฌานและอรูปฌาน.

ภาพแห่งกรรมปรากฏ

จิตเหล่านี้แหละที่จะไปเป็น **ปฏิสนธิจิต** แล้วก็เป็น **ภวังคจิต** เป็น **จุติจิต**, เพราะฉะนั้นจิตจึงปฏิสนธิพร้อมกับวิบากของกรรม, จุติไปก็พร้อมกับวิบากของกรรม, เมื่อยังเป็นปรกติจิตคือเป็นภวังค์อยู่ก็ประกอบด้วยวิบากของกรรม.

และท่านแสดงว่า **จุติจิต** นั้น อาจจะมีอารมณ์คือปรากฏเป็น **มโนภาพ** ขึ้นแก่จุติจิตนั้น ๓ อย่าง คือ ๑ **กรรม** ๒ **กรรมนิมิต** ๓ **คตินิมิต**.

กรรม นั้นก็ได้แก่กรรมทีบุคคลได้ทำไว้ จะปรากฏแก่จุติจิตได้ในฝ่ายชั่ว เช่น คนที่ฆ่าสัตว์ตัดชีวิต, ภาพของการฆ่าสัตว์ที่ตนได้ทำไว้ก็จะปรากฏ, หรือคนที่เป็นโจร ลักขโมย, ภาพของโจรกรรมของตนก็จะปรากฏ, นี้เรียกว่า **กรรม**

กรรมนิมิต *นิมิตแห่งกรรม*, **นิมิต** ในทีนี้ หมายถึง *เครื่องอุปกรณ์แห่งการทำกรรม*. เช่น เมื่อทำการฆ่า ใช้เครื่องอุปกรณ์เช่น อาวุธอย่างใดอย่างหนึ่ง ภาพของอาวุธอย่างนั้นก็อาจจะปรากฏ, เมื่อลักขโมย

ต้องใช้อุปกรณ์อันใดในการลัก อุปกรณ์อันนั้นก็อาจจะปรากฏ, นี้เรียกว่า **กรรมนิมิต**.

คตินิมิต *นิมิตแห่งคติคือที่ไป,* บุคคลผู้จะตายไปนั้นมีคติที่จะไปอย่างใด เช่น เมื่อทำกรรมชั่วต่าง ๆ คติที่จะไปเป็นคติไม่ดี คติเช่นนั้นก็อาจจะปรากฏ, นี้เรียกว่า **คตินิมิต**.

ในทางกรรมดีก็ตรงกันข้าม, กรรมดีที่ได้กระทำไว้ เช่น ทาน ศีล ก็อาจเป็นภาพปรากฏแก่จุติจิตนั้นตามที่เคยได้ทำไว้, กรรมนิมิต เช่น อุปกรณ์แห่งการประกอบกรรมที่ดีต่าง ๆ เช่น วัตถุทานที่บริจาค เป็นต้น ก็อาจจะปรากฏแก่จุติจิต, **คตินิมิต** คติที่จะไป ก็อาจจะปรากฏแก่จุติจิตนั้น, แต่ท่านว่าไม่ใช่ปรากฏทางทวารทั้ง ๖ เพราะว่าจิตเหล่านี้พ้นจากทวารทั้ง ๖

โลก ๓

อีกข้อหนึ่งก็คือว่า ท่านว่าใน **กามโลก** มีวัตถุทั้ง ๖ ได้แก่ จักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา กายะ และหทยวัตถุ ก็ได้แก่อายตนะภายใน ๖ นี่เต็มที่.

แต่ว่าใน **รูปโลก** ที่เป็นโลกสำหรับผู้ได้รูปฌานนั้นขาดไปเสียสาม คือฆานะ ชิวหา กายะ หมายถึงว่า ไม่มีจมูก ไม่มีลิ้น ไม่มีกาย มีแต่ตา หู และใจ, พวกรูปพรหมท่านว่าอย่างนั้น.

ส่วน **อรูปพรหม** นั้น ไม่มีวัตถุที่เป็นรูปทั้งหมด แปลว่ามีแต่ใจที่รับรู้อยู่โดยอัตโนมัติ.

พิจารณาดูถึง **รูปโลก** ก่อน, ที่ว่าไม่มีจมูก ไม่มีลิ้น ไม่มีกายนั้นก็น่าจะหมายถึงว่าไม่มีประสาทเหล่านี้ ฆานประสาทไม่มี ชิวหาประสาทไม่มี กายประสาทไม่มี, แต่ว่าทำไมจึงมีจักขุประสาท โสตประสาท.

ภวังคจิตนั้นเป็นจิตที่เป็นปรกติมนะ ยังไม่ขึ้นสู่วิถี, จุติจิตนั้นเป็นจิตที่เคลื่อนจากภพนี้ และจะไปต่อกับปฏิสนธิจิตในภพต่อไป. จิตทั้งสามนี้ท่านว่าเป็นจิตที่พ้นจากทวารทั้งหก. ส่วนจิตอื่น ๆ โดยมากนั้น เกิดขึ้นทางทวารทั้งหก คือ ต้องตั้งต้นมาจากทวารทั้งหกนั้นทวารใดทวารหนึ่ง, เช่น ต้องตั้งต้นมาจากจักขุทวาร เป็นต้น. แต่ว่าจิตทั้งสามนี้พ้นจากทวารเหล่านั้น, ท่านจำแนกออกไว้เป็น ๑๙ ดวง คือ **สันตีรณจิตที่เป็นอุเบกขา** ๒, **กุศลวิบากจิต** ๘, **มหัคคตวิบากจิตอีก** ๙, จำนวนจะยกไว้ จะพูดแต่ชื่อ.

สันตีรณะ ก็ได้แก่จิตที่มีหน้าที่และอันดับดั่งที่แสดงแล้ว, **กุศลวิบากจิต** นั้น ก็คือจิตที่เป็นวิบากฝ่ายกุศล, **มหัคคตวิบากจิต** นั้นก็คือจิตที่เป็นวิบากของรูปฌานและอรูปฌาน.

ภาพแห่งกรรมปรากฏ

จิตเหล่านี้แหละที่จะไปเป็น **ปฏิสนธิจิต** แล้วก็เป็น **ภวังคจิต** เป็น **จุติจิต**, เพราะฉะนั้นจิตจึงปฏิสนธิพร้อมกับวิบากของกรรม, จุติไปก็พร้อมกับวิบากของกรรม, เมื่อยังเป็นปรกติจิตคือเป็นภวังค์อยู่ก็ประกอบด้วยวิบากของกรรม.

และท่านแสดงว่า **จุติจิต** นั้น อาจจะมีอารมณ์คือปรากฏเป็น **มโนภาพ** ขึ้นแก่จุติจิตนั้น ๓ อย่าง คือ ๑ **กรรม** ๒ **กรรมนิมิต** ๓ **คตินิมิต**.

กรรม นั้นก็ได้แก่กรรมที่บุคคลได้ทำไว้ จะปรากฏแก่จุติจิตได้ในฝ่ายชั่ว เช่น คนที่ฆ่าสัตว์ตัดชีวิต, ภาพของการฆ่าสัตว์ที่ตนได้ทำไว้ก็จะปรากฏ, หรือคนที่เป็นโจร ลักขโมย, ภาพของโจรกรรมของตนก็จะปรากฏ, นี้เรียกว่า **กรรม**

กรรมนิมิต *นิมิตแห่งกรรม,* **นิมิต** ในที่นี้ หมายถึง *เครื่องอุปกรณ์แห่งการทำกรรม,* เช่น เมื่อทำการฆ่า ใช้เครื่องอุปกรณ์เช่น อาวุธอย่างใดอย่างหนึ่ง ภาพของอาวุธอย่างนั้นก็อาจจะปรากฏ, เมื่อลักขโมย

ต้องใช้อุปกรณ์อันใดในการลัก อุปกรณ์อันนั้นก็อาจจะปรากฏ, นี้เรียกว่า **กรรมนิมิต**.

คตินิมิต *นิมิตแห่งคติคือที่ไป,* บุคคลผู้จะตายไปนั้นมีคติที่จะไปอย่างใด เช่น เมื่อทำกรรมชั่วต่าง ๆ คติที่จะไปเป็นคติไม่ดี คติเช่นนั้นก็อาจจะปรากฏ, นี้เรียกว่า **คตินิมิต**.

ในทางกรรมดีก็ตรงกันข้าม, กรรมดีที่ได้กระทำไว้ เช่น ทาน ศีล ก็อาจเป็นภาพปรากฏแก่จุติจิตนั้นตามที่เคยได้ทำไว้, กรรมนิมิต เช่น อุปกรณ์แห่งการประกอบกรรมที่ดีต่าง ๆ เช่น วัตถุทานที่บริจาค เป็นต้น ก็อาจจะปรากฏแก่จุติจิต, **คตินิมิต** คติที่จะไป ก็อาจจะปรากฏแก่จุติจิตนั้น, แต่ท่านว่าไม่ใช่ปรากฏทางทวารทั้ง ๖ เพราะว่าจิตเหล่านี้พ้นจากทวารทั้ง ๖

โลก ๓

อีกข้อหนึ่งก็คือว่า ท่านว่าใน **กามโลก** มีวัตถุทั้ง ๖ ได้แก่ จักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา กายะ และหทยวัตถุ ก็ได้แก่อายตนะภายใน ๖ นี่เต็มที่.

แต่ว่าใน **รูปโลก** ที่เป็นโลกสำหรับผู้ได้รูปฌานนั้นขาดไปเสียสาม คือฆานะ ชิวหา กายะ หมายถึงว่า ไม่มีจมูก ไม่มีลิ้น ไม่มีกาย มีแต่ตา หู และใจ, พวกรูปพรหมท่านว่าอย่างนั้น.

ส่วน **อรูปพรหม** นั้น ไม่มีวัตถุที่เป็นรูปทั้งหมด แปลว่ามีแต่ใจที่รับรู้อยู่โดยอัตโนมัติ.

พิจารณาดูถึง **รูปโลก** ก่อน, ที่ว่าไม่มีจมูก ไม่มีลิ้น ไม่มีกายนั้น ก็น่าจะหมายถึงว่าไม่มีประสาทเหล่านี้ ฆานประสาทไม่มี ชิวหาประสาท ไม่มี กายประสาทไม่มี, แต่ว่าทำไมจึงมีจักขุประสาท โสตประสาท.

พิจารณาดูผู้ที่เข้าสมาธิอย่างแน่วแน่ จมูกย่อมไม่รู้กลิ่น ลิ้นย่อมไม่รู้รส กายย่อมไม่รู้สัมผัสคือสิ่งที่ถูกต้อง, เหมือนอย่างที่นั่งทำสมาธิที่แน่วแน่ สมาธิจะแน่วแน่จริง ๆ ก็แปลว่าต้องดับจมูกดับลิ้นดับกายเป็นส่วนประสาท, และอันที่จริงก็ต้องดับทางตาทางหูด้วยเหมือนกัน, แต่ว่ามีผลของสมาธิที่ทำให้เกิดหูทิพย์ตาทิพย์, ดับจักขุประสาทธรรมดาโสตประสาทธรรมดา แต่ก็ยังมีผลที่เป็นหูทิพย์ตาทิพย์ชั้นในปรากฏขึ้นได้, ฉะนั้น **รูปพรหม** ก็คงหมายถึงว่ามีหูทิพย์มีตาทิพย์, แต่ว่าจมูกเป็นต้นที่จะเรียกว่าจมูกทิพย์ ลิ้นทิพย์ กายประสาททิพย์ไม่มี, เพราะไม่จำเป็นต้องใช้ ใช้แต่ตาหูเท่านั้น

ครั้นมาถึง **อรูปโลก** แล้วสมาธิยิ่งแน่วแน่มากขึ้น ก็ไม่ต้องใช้ทั้งหมด, ไม่ต้องการจะดูไม่ต้องการจะฟังอะไรทั้งนั้น.

นี่ก็พิจารณาดูตามเค้าว่าท่านว่าไว้อย่างนั้น ก็น่าจะเป็นอย่างนั้น, แล้วมาดูตามเหตุผลทั่ว ๆ ไป, ร่างกายของคนนี้ อวัยวะทุกส่วนมีเอาไว้ก็ต่างมีหน้าที่จะต้องใช้ทั้งนั้น, ถ้าอยู่ในที่ไหนไม่จำจะต้องใช้ส่วนไหนส่วนนั้นก็ดูไม่จำเป็นจะต้องมี, เหมือนอย่างที่เราพูด ๆ กันถึงเทวดาว่าเหาะได้ แปลว่าไม่ต้องเดิน, ถ้าเทวดาไม่ต้องเดินจริง เทวดาก็ไม่จำเป็นจะต้องมีขา, เพราะฉะนั้นรูปร่างของเทวดาที่เราคิดกันว่างดงามนั้นความจริงถ้ามีก็คงจะเป็นอีกอย่างหนึ่งก็เป็นได้.

ถึงในโลกต่าง ๆ ที่กำลังคิดจะไปกันอยู่นี้ ที่คิดกันว่าคงมีคนหรือมีสัตว์ คนและสัตว์เหล่านั้นก็อาจจะมีรูปร่างไม่เหมือนกับคนและสัตว์ในโลกของเรานี้. อันนี้ก็สุดแต่สภาพของดินฟ้าอากาสของแต่ละโลกและสภาพของความจำเป็นทางร่างกาย. ในโลกเรานี้เอง รูปร่างของคนเราในต่อ ๆ ไป ก็อาจจะเปลี่ยนแปลงไปอีกก็เป็นได้ ตามควรแก่สภาพดินฟ้าอากาศ และตามควรแก่การที่จำเป็นจะต้องใช้.

เจตสิก

ได้กล่าวถึงเรื่องจิตโดยหลักเกณฑ์ต่าง ๆ และข้อเบ็ดเตล็ดต่าง ๆ แล้ว จะกล่าวถึง **เจตสิก** ซึ่งเป็นหัวข้อที่ ๒ ต่อไป

คำว่า **เจตสิก** แปลว่า *ธัมมะที่มีในเจตะคือใจ,* ลำพังจิตนั้นย่อมมีลักษณะเป็นอันเดียวแต่จิตเป็นต่าง ๆ ดั่งที่จำแนกไว้ถึง ๘๙ ดวง ก็เพราะจิตประกอบด้วยเจตสิก, ฉะนั้นจึงควรจะทราบว่าเจตสิกนั้นมีอะไรบ้าง.

ท่านแสดงว่า เจตสิกทั้งหมดนั้นมี ๕๒ แบ่งออกโดยหัวข้อดั่งต่อไปนี้ :

เจตสิกที่สาธารณะ คือทั่วไปแก่จิตทั้งหมด เรียกว่า **สัพพจิตตสาธารณะ** มีอยู่ ๗ ได้แก่ ๑. **ผัสสะ** *การกระทบ* คืออายตนะภายนอกหนึ่ง อายตนะภายในหนึ่ง วิญญาณหนึ่ง ประจวบกันเรียกว่า ผัสสะ **๒ เวทนา**, ๓. **สัญญา**, ทั้งสองนี้ก็ได้แก่เวทนาสัญญาในขันธ์ ๕, ๔. **เจตนา** *ความจงใจ,* ๕ **เอกัคคตา** *ความที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง,* ๖. **ชีวิตินทรีย์** *อินทรีย์คือชีวิต,* ๗ **มนสิการ** *การกระทำไว้ในใจ.* จิตของบุคคลทุก ๆ คนจะปรากฏขึ้นในทางกุศลอกุศลหรือในทางเป็นกลาง ๆ ก็จะต้องมีเจตสิกทั้ง ๗ นี้ประกอบอยู่ด้วยเสมอ, เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่าเป็นเจตสิกที่สาธารณะคือทั่วไปแก่จิตทั้งหมด.

อนึ่ง เจตสิกที่เป็นเบ็ดเตล็ดอีก ๖ ได้แก่ ๑ **วิตก** *ความตรึก.* ๒ **วิจาร** *ความตรอง,* ๓ **อธิโมกข์** *ความตัดสินใจเชื่อลง,* ๔ **วิริยะ** *ความเพียร,* ๕ **ปีติ** *ความอิ่มใจ,* ๖ **ฉันทะ** *ความพอใจ,* เหล่านี้มีแก่จิตบางดวง ทั้งกุศล อกุศล และอัพยากฤต.

รวมเป็น ๑๓, เจตสิก ๑๓ นี้ เรียกว่า **อัญญสมานาเจตสิก** แปลว่า *เจตสิกที่มีเสมอกันแก่จิตอื่น,* คือเมื่อมีแก่จิตดวงหนึ่งก็มีแก่จิตอื่นจาก

ดวงนั้นด้วย, และเมื่อมีแก่จิตอื่น ๆ ไปทุก ๆ ดวง โดยความก็คือว่ามีแก่จิตทั้งหมดได้, ฉะนั้นจึงมีคำบัญญัติเรียกว่าอัญญสมานาเจตสิก, หมวดนี้เป็นเจตสิกที่เป็นสาธารณะ มีแก่จิตทั่วไปทุกฝ่าย.

หมวดที่สอง **เจตสิกที่เป็นฝ่ายอกุศล** เรียกว่า **อกุศลเจตสิก** ได้แก่ ๑. **โมหะ** *ความหลง*, ๒. **อหิริกะ** *ความไม่มีหิริละอายแก่ใจต่อความชั่ว*, ๓. **อโนตตัปปะ** *ความไม่มีโอตตัปปะเกรงกลัวต่อความชั่ว* ๔. **อุทธัจจะ** *ความฟุ้งซ่าน*, ๕. **โลภะ** *ความโลภ*, ๖. **ทิฏฐิ** *ความเห็นผิด*, ๗. **มานะ** *ความถือตัว* เป็นไปในทางหมิ่นผู้อื่น, ๘. **โทสะ** *ความโกรธประทุษร้ายใจ* ๙. **อิสสา** *ความริษยา* ๑๐. **มัจฉริยะ** ความตระหนี่, ๑๑. **อุทธัจจะ กุกกุจจะ** ความฟุ้งซ่านรำคาญใจ, ๑๒ **ถีนะ** ความง่วงงุน, ๑๓. **มิทธะ** *ความเคลิบเคลิ้ม*, ๑๔ **วิจิกิจฉา** *ความเคลือบแคลงสงสัย*. รวมเป็น ๑๔. จิตที่เป็นอกุศลทุกประการก็เพราะประกอบด้วยเจตสิกฝ่ายอกุศลนี้.

หมวดที่สาม **เจตสิกที่เป็นฝ่ายกุศล** เรียกว่า **กุศลเจตสิก** ได้แก่ ๑. **ศรัทธา** *ความเชื่อสิ่งที่ควรเชื่อ*, ๒. **สติ** *ความระลึกได้*, ๓. **หิริ**, ๔ **โอตตัปปะ**, ๕ **อโลภะ** *ความไม่โลภ*, ๖ **อโทสะ** *ความไม่โกรธประทุษร้ายใจ*, ๗ **ตัตรมัชฌัตตตา** *ความที่เป็นมัธยัสถ์คือเป็นกลางในเรื่องนั้น ๆ* ๘. **กายปัสสัทธิ** *ความสงบในนามกาย*, ๙. **จิตตปัสสัทธิ** *ความสงบจิต*, ๑๐. **กายลหุตา** *ความเบานามกาย*, ๑๑ **จิตตลหุตา** *ความเบาจิต*, ๑๒. **กายมุทุตา** *ความออนนามกาย*, ๑๓ **จิตตมุทุตา** *ความอ่อนแห่งจิต*, ๑๔ **กายกัมมัญญตา** *ความควรแก่การงานแห่งนามกาย*, ๑๕ **จิตตกัมมัญญตา** *ความควรแก่การงานแหงจิต* ๑๖ **กายปาคุญญตา** *ความคล่องแคล่วแห่งนามกาย*, ๑๗ **จิตตปาคุญญตา** *ความคลองแคล่วแห่งจิต*, ๑๘ง **กายุชุกตา** *ความตรงแห่งนามกาย*, ๑๙ **จิตตุชุกตา** *ความตรงแห่งจิต* รวมเป็น ๑๙, กับ **วิรัติ** ความงดเว้น ๓ คือ ได้แก่ **สัมมาวาจา** *เจรจาชอบ โดยความว่างดเว้นจาก*

วาจาที่ผิด, **สัมมากัมมันตะ** *การงานชอบ โดยความว่างดเว้นจากการงานที่ผิด,* **สัมมาอาชีวะ** *เลี้ยงชีวิตชอบ โดยความว่างดเว้นจากอาชีวะที่ผิด,* และ **อัปปมัญญา** *การแผ่จิตออกไปโดยไม่มีประมาณ ๒ ข้อ คือ* **กรุณา** กับ **มุทิตา** และ **ปัญญินทรีย์** อินทรีย์คือปัญญาอีกข้อหนึ่ง. ก็รวมเป็น **โสภณเจตสิก** คือเจตสิกที่งดงาม, หรือ **กุศลเจตสิก** คือเจตสิกฝ่ายกุศลเป็น ๒๕.

เพราะฉะนั้น เมื่อรวมเจตสิกทั้งสามหมวด คืออัญญสมานาเจตสิก ๑๓, อกุศลเจตสิกหรืออโสภณเจตสิก ๑๔ กับโสภณเจตสิกหรือกุศลเจตสิก ๒๕ ก็เป็น ๕๒.

เจตสิกทั้ง ๕๒ นี้ เมื่อรวมเข้ากับจิตอย่างย่นย่อ ก็เป็น ๕๓, คือจิตทั้งหมดนับเป็น ๑ เท่านั้น กับเจตสิก ๕๒ ก็รวมเป็น ๕๓. ทำไมจิตจึงนับเป็น ๑ เท่านั้น ก็โดยเหตุผลดั่งที่กล่าวมาแล้ว.

อธิบายวิญญาณ มโน และจิต ใน ๒ ปิฎก

เมื่อจะจัดเข้าในขันธ์ ๕ หรือว่าจัดขันธ์ ๕ เข้าในหมวดเจตสิก, **วิญญาณ** จัดเข้าในหมวดจิต, **เวทนา สัญญา สังขาร** ๓ นี้เป็น **เจตสิก**, เจตสิกทั้งปวงนี้ เมื่อย่นย่อลงแล้วก็ย่นย่อลงในเวทนา ในสัญญา ในสังขารทั้งหมด, และตามนัยในอภิธรรมนี้ **วิญญาณ** ในขันธ์ ๕ **มนะ** ในอายตนะภายใน และ **จิต** ที่กล่าวถึงในที่ทั้งปวง จัดเข้าในหมวดจิตหมด.

เพราะฉะนั้น หลักของการจัดหมวดจิตในอภิธรรม จึงต่างจากหลักของการแสดงจิตมโน และวิญญาณ ในสุตตันตะหรือในพระสูตร.

ในพระสูตรนั้น จิตมีความหมายอย่างหนึ่ง วิญญาณมีความหมายอย่างหนึ่ง มโนมีความหมายอย่างหนึ่ง ดั่งที่แสดงแล้วใน**อนัตตลักขณสูตร** และใน **อาทิตตปริยายสูตร**

กล่าวโดยย่อ ใน **อนัตตลักขณสูตร** วิญญาณนั้นเป็นขันธ์ ๕ ข้อหนึ่ง ซึ่งตกในลักษณะของไตรลักษณ์ คือ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ดั่งที่ในพระสูตรนั้นสอนให้รู้ว่าวิญญาณเป็นอนัตตา.

ใน **อาทิตตปริยายสูตร** มนะเป็นอายตนะภายในข้อหนึ่ง ที่ท่านสอนให้พิจารณาว่าเป็นของร้อน, ร้อนเพราะไฟคือ ราคะ โทสะ โมหะ เป็นต้น.

คราวนี้ ใครเป็นผู้พิจารณาวิญญาณว่าเป็นอนัตตา พิจารณามนะว่าเป็นของร้อน, ต้องมีผู้พิจารณาอีกผู้หนึ่ง ไม่ใช่วิญญาณพิจารณาวิญญาณเอง หรือมนะพิจารณามนะเอง, ในตอนท้ายของพระสูตรทั้งสองนี้ก็แสดงว่าจิตพ้นจากอาสวกิเลส, แต่ว่าไม่ได้แสดงว่าวิญญาณพ้นหรือมนะพ้น, จะแสดงอย่างนั้นก็ย่อมไม่ได้ เพราะเมื่อวิญญาณเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ก็ไม่อยู่ในฐานะที่จะเป็นผู้พ้นกิเลส, และมนะก็เป็นของร้อนเพราะไฟกิเลส ก็ไม่อยู่ในฐานะที่จะเป็นผู้พ้น.

นักอภิธรรมบางท่านได้กล่าวหาผู้ที่แสดงอย่างนี้ว่า แสดงขันธ์ ๖ คือแสดง **จิต** เพิ่มขึ้นอีกหนึ่งขันธ์, เพราะว่าตามอภิธรรมนั้น จิต มนะ วิญญาณ อยู่ในหมวดจิตอันเดียวกัน.

คราวนี้ถ้าพิจารณาดูให้รู้อธิบายของท่าน และเมื่อต้องการจะพูดถึงธรรมะในปิฎกไหนก็เอาอธิบายของปิฎกนั้นมาอธิบาย ก็ไม่ยุ่ง.

คือว่าเมื่อจะอธิบายอภิธรรม ก็อธิบายว่าทั้งสามนี้เหมือนกัน, แต่ว่าเมื่อจะอธิบายพระสูตร ก็อธิบายตามหลักฐานในพระสูตรดั่งกล่าวมาแล้ว.

แต่อภิธรรมนี้ได้เป็นที่นิยมนับถือมาเป็นเวลาช้านาน, พระอาจารย์ผู้อธิบายพระสูตรเมื่อจะอธิบายถึงจิต ถึงมโน ถึงวิญญาณ ก็คัดเอาคำอธิบายในอภิธรรมมาใส่ไว้ในพระสูตรด้วย, เพราะฉะนั้นจึงเกิดความสับสนกันขึ้น, ดังเช่นบาลีพระสูตรกล่าวถึงจิต พระอาจารย์ผู้อธิบาย

ก็คัดเอามาจากอภิธรรมว่า **"จิตฺตนฺติ วิญฺญาณํ** *วิญญาณ ชื่อว่าจิต,"* เป็นอย่างนี้เป็นพื้นตั้งแต่ชั้นอรรถกถาลงมา, อันนี้แหละเป็นเหตุให้สับสนกัน. ถ้าหากว่าแยกเสียดั่งที่กล่าวมาแล้วก็จะไม่สับสน.

พิจารณาดูในคัมภีร์อภิธรรมนั้น ท่านต้องการแสดงเพียงขันธ์ ๕ เท่านั้น, คือจำแนกขันธ์ ๕ ออกไปอย่างวิจิตรพิสดาร, วิญญาณก็จำแนกออกไปเป็นจิตต่าง ๆ อย่างวิจิตรพิสดาร, และเวทนา สัญญา สังขาร ก็จำแนกออกไปเป็นเจตสิกถึง ๕๒, จาก ๓ ไปเป็น ๕๒, แล้วรูปก็ยังจำแนกวิจิตรพิสดารออกไปอีกมากมาย, เพราะฉะนั้น เมื่อจับได้ว่าท่านต้องการจะอธิบายธรรมะแค่ขันธ์ ๕ ให้พิสดาร, ท่านจะเรียกว่าจิต ว่ามนะ หรืออะไร ๆ ก็ตาม เราก็เข้าใจไปตามที่ท่านประสงค์ ก็เป็นการไม่ยุ่ง แต่ก็ไม่ควรจะไปอธิบายให้ปะปนกัน.

และที่ท่านจำแนกจิตไว้ถึง ๘๙ ดวงนั้น ก็ด้วยยกเอาเจตสิกขึ้นมาเพียง ๓ ข้อเท่านั้น คือ **เวทนา** ๑ **ญาณะ** *ความรู้* ๑ **สังขาร** *คือปรุงขึ้นเองหรือว่าต้องกระตุ้นเตือน* ๑, เจตสิกมีถึง ๕๒ ยกขึ้นมาเพียง ๓ ข้อ ยังแจกออกไปตั้ง ๘๙, คราวนี้ถ้ายกทั้ง ๕๒ ก็จะได้จิตนับหาถ้วนไม่ เพราะฉะนั้นจิตที่แจกไว้นั้น ก็หมายความว่ายกขึ้นมาไว้เป็นตัวอย่างเท่านั้น, จิตของคนก็เป็นอย่างนั้น เพียงในระยะครู่หนึ่งก็มีความคิดไปต่าง ๆ มากมาย.

ปฏิสนธิและจุติ

เรื่องในอภิธรรมบางประการก็สันนิษฐานว่า ท่านเก็บเอามาจากความเชื่อเก่า ดังเรื่องสวรรค์ ๖ ชั้นเป็นต้น, แต่ก็เป็นเรื่องที่ควรทราบ โดยที่สุดแม้ในฐานะเหมือนอย่างเป็นวรรณคดี, และการสันนิษฐานโดย

เหตุผลนั้นก็มีทางที่จะพึงทำได้, การที่นำมาเล่าก็จะเล่าไปตรง ๆ ตามที่ท่านแสดงไว้ก่อน. จะกล่าวถึงเรื่อง **ปฏิสนธิ** และ **จุติ** เป็นพิเศษ เก็บจากที่ท่านแสดงไว้ในปริจเฉทต่าง ๆ.

ปฏิสนธิ นั้นมี ๔ คือ

๑. **อปายปฏิสนธิ** *ปฏิสนธิในอบาย, อบาย แปลว่า ภพชาติที่ปราศจากความเจริญ.*

๒. **กามปฏิสนธิ** *ปฏิสนธิในภพชาติที่เป็นสุคติชั้นกามาพจร คือ ยังหยั่งลงในกาม.*

๓. **รูปาวจรปฏิสนธิ** *ปฏิสนธิในภพชาติที่เป็นรูปาวจร คือ หยั่งลงในฌานที่มีรูปเป็นอารมณ์.*

๔. **อรูปาวจรปฏิสนธิ** *ปฏิสนธิในภพชาติที่เป็นอรูปาวจร คือ หยั่งลงในฌานที่มีอรูปเป็นอารมณ์.*

ที่เรียกว่าอบายนั้น ท่านแสดง **อบายภูมิ** คือ ภูมิชั้นที่เรียกว่าอบายไว้ ๔ ได้แก่

๑. **นิรยะ** แปลตามศัพท์ว่า *ที่ที่ไร้ความเจริญ* เราแปลกันว่า *นรก.*

๒. **ติรัจฉานโยนิ** *กำเนิดดิรัจฉาน* ได้แก่ สัตว์ดิรัจฉานทุกประเภท.

๓ **เปตวิสยะ** *วิสัยเปรต* ได้แก่ภูมิภพของเปรต หมายถึงสัตว์จำพวกหนึ่งที่เกิดมาเพื่อรับผลของกรรมที่เป็นส่วนเศษ เช่นว่าเมื่อไปนรกแล้วหลุดจากนรก แต่เศษของกรรมนั้นยังไม่หมดก็ต้องไปเกิดเป็นเปรตใช้เศษของกรรมไปจนหมดก่อน.

๔ **อสุรกายะ** แปลว่า *สัตว์ที่มีกายไม่กล้า* ก็น่าจะได้แก่พวกผีต่าง ๆ ไม่ปรากฏกายออกมาโดยเปิดเผย.

๔. จำพวกนี้เรียกว่า **อบายภูมิ**. ปฏิสนธิในสัตว์ทั้ง ๔ จำพวกนี้ก็เรียกว่า **อปายปฏิสนธิ**

ส่วนมนุษย์กับสวรรค์ ๖ ชั้น ตั้งต้นแต่ชั้นจาตุมหาราช จนถึงชั้นปรนิมมิตวสวัตตี รวมเป็น ๗ ทั้งมนุษย์ นี้เรียกว่าเป็น **ภูมิสุคติ** ที่เป็นชั้นกามาพจร, เมื่อปฏิสนธิใน ๗ จำพวกนี้ก็เรียกว่าปฏิสนธิในกามสุคติ เป็น **กามสุคติปฏิสนธิ**.

ฉะนั้น เมื่อรวมอบายภูมิ ๔ กับกามสุคติภูมิอีก ๗ เป็น ๑๑, ๑๑ ภูมินี้เรียกว่า **กามาวจรภูมิ** *ภูมิที่หยั่งลงในกามทั้งหมด.*

ส่วนภูมิของพรหมที่ไปเกิดเพราะได้รูปฌานก็เรียกว่า **รูปาวจรภูมิ**. ปฏิสนธิในภูมินี้ก็เรียกว่า **รูปาวจรปฏิสนธิ**.

ภูมิของผู้ได้อรูปฌาน ก็เรียกว่า **อรูปภูมิ**. ปฏิสนธิในภูมินี้ก็เรียกว่า **อรูปาวจรปฏิสนธิ**.

คราวนี้ เมื่อว่าถึงจิตที่จะทำให้ไปปฏิสนธิในภูมิเหล่านั้น, จิตที่เป็นอกุศลวิบากที่เรียกว่า **สันตีรณจิต** ซึ่งประกอบด้วยอุเบกขาอันเป็นอกุศลวิบากก็ให้ปฏิสนธิในอบายภูมิ.

ส่วนที่จะให้เกิดในชั้นมนุษย์นั้น เป็นจิตที่เป็นกุศลวิบาก อันตรงกันข้าม, แต่ว่าก็ยังมีต่างกัน, ถ้าเป็นกุศลวิบากจิตที่เป็นชั้นอ่อนก็ให้เกิดเป็นมนุษย์ซึ่งทุรพลวิการหรือว่าขาดแคลน. ดั่งเช่นตั้งปัญหาว่าคนที่มีสติปัญญาทึบที่สุดหรือใบ้บ้า เสียจริตนั้น เกิดด้วยกุศลจิตเช่นไร, นี่ท่านก็ตอบว่าเกิดด้วยกุศลจิตที่เรียกว่า **ทุเหตุกะ** แปลว่า *มีเหตุสอง*

เหตุที่เป็นเหตุฝ่ายกุศลนั้น กล่าวเป็นชื่อไว้ ๓ คือ **อโลภะ อโทสะ อโมหะ** ดั่งที่ได้แสดงแล้ว, แต่ถ้ามีเหตุเพียง ๒ คือมีอโลภะ อโทสะ, แต่ว่าขาดอโมหะ คือ แปลว่าขาดปัญญา อาจจะหมายความว่ามีน้อยก็ได้, เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็ให้เกิดมาเป็นคนทึบมากหรือว่าบ้าใบ้เสียจริต, แม้มีเหตุสาม คือ มีอโลภะ อโทสะ อโมหะเป็นเหตุ แต่ว่าอ่อน, ก็ทำให้ระดับของ

ความเป็นมนุษย์ พร้อมทั้งเครื่องแวดล้อมต่าง ๆ อ่อนลง, ถ้าเหตุที่เป็นกุศลทั้งสามนี้บริบูรณ์และมีกำลังแรงความเป็นมนุษย์และสิ่งแวดล้อมต่าง ๆ ก็สมบูรณ์

จิตต่าง ๆ ตามที่ท่านจัดเอาไว้เป็นกุศลจิตหรืออกุศลจิตนั้น ก็หมายถึงจิตที่มีกำลังแรงจนถึงเป็นตัวกรรม คือว่ามีกำลังแรงจนถึงเกิดเป็นเจตนา ได้แก่จิตที่เป็นชั้นชวนะทั้งหลาย, ถ้าเป็นจิตที่ไม่แรงถึงอย่างนั้นก็ยังไม่เป็นกุศลอกุศล คือยังไม่เป็นตัวกรรมนั่นเอง, อย่างที่เรียกกันในปัจจุบันว่าเป็น**จิตใต้สำนึก** แต่จิตที่เป็นตัวกรรมได้นั้นเป็นจิตที่มีกำลังมีเจตนาทำนองเป็น**จิตสำนึก**.

ตัวกรรมนั้นก็ดั่งที่ได้เคยทราบแล้วว่า กรรมที่เป็นตัวเดิมก็คือ**เจตนา**, กรรมที่เป็นตัวรองก็คือการกระทำที่สืบจากเจตนาออกไปเป็นการงานอย่างใดอย่างหนึ่ง, ดั่งที่มีพระพุทธภาษิตว่า "**เจตนาหํ ภิกฺขเว กมฺมํ วทามิ** *ภิกษุทั้งหลายเรากล่าวเจตนาคือความจงใจว่าเป็นตัวกรรม เพราะว่าบุคคลตั้งเจตนาขึ้นแล้วจึงทำทางกายบ้าง ทางวาจาบ้าง ทางใจบ้าง*"[๑] ฉะนั้น ในคัมภีร์อภิธรรมนี้จึงได้จำแนกกรรมไว้หมวดละ ๔ ข้อ รวมเป็น ๓ หมวดด้วยกัน.

กรรม ๑๒

หมวดที่หนึ่ง จำแนกกรรมไว้ตาม **กิจ** คือ *หน้าที่* กิจ แปลว่า *การงานที่พึงกระทำ ก็หมายถึงหน้าที่ ได้แก่*

๑ **ชนกกรรม** *กรรมที่ให้เกิด*

๒ **อุปปัตยถัมภกกรรม** *กรรมที่อุปถัมภ์*

---

๑. องฺ. ฉกฺก. ๒๒/๔๖๔/๓๓๔.

๓. **อุปปีฬกกรรม** *กรรมที่เบียดเบียน*

๔ **อุปฆาตกกรรม** *กรรมที่ตัดรอน.*

ชนกกรรม กรรมที่ให้เกิดนั้น ได้แก่ กรรมที่ให้ถือปฏิสนธิในภูมิใดภูมิหนึ่งดั่งกล่าวมาแล้ว

อุปถัมภกกรรม กรรมที่อุปถัมภ์นั้น ได้แก่ กรรมที่เคยอุปถัมภ์, อุปถัมภ์อะไร ก็อุปถัมภ์ ชนกกรรมนั้นเอง, ถ้าชนกกรรมส่งให้เกิดมาดี ก็อุปถัมภ์ให้ดีนานและมากขึ้น, ถ้าชนกกรรมส่งให้เกิดมาไม่ดี ก็อุปถัมภ์ให้ไม่ดีนานและให้ไม่ดีมากขึ้น คือว่าดีก็อุปถัมภ์ให้ดีนานและมากขึ้น ชั่วก็อุปถัมภ์ให้ชั่วนานและมากขึ้น

อุปปีฬกกรรม กรรมที่เบียดเบียน, ได้แก่ ถ้าชนกกรรมส่งให้เกิดมาดี ก็เบียดเบียนให้ดีน้อยเข้าหรือว่าให้ดีนั้นมีสั้นเข้า, คือแปลว่าให้ดีไม่สะดวก ต้องขัดข้องอย่างใดอย่างหนึ่ง ถ้าชนกกรรมส่งให้เกิดมาไม่ดี ก็เบียดเบียนให้ไม่ดีนั้นน้อยเข้าสั้นเข้า ทำให้ผลที่ไม่ดีต่าง ๆ ดำเนินไปไม่สะดวก.

อุปฆาตกกรรม กรรมที่ตัดรอน อันนี้แรงกว่าอุปปีฬกกรรม, คือถ้าชนกกรรมแต่งให้เกิดมาดี ก็ตัดรอนให้เป็นไม่ดีตรงกันข้ามทีเดียว, ถ้าชนกกรรมแต่งให้เกิดมาไม่ดี ก็ตัดรอนให้กลับเป็นดีตรงข้ามทีเดียว, บางทีก็ตัดรอนถึงชีวิต คือควรจะได้จะถึงอะไรสักอย่างหนึ่งก็มามีอันเป็นให้สิ้นชีวิตลงโดยฉับพลัน.

กรรมจำแนกโดยกิจคือหน้าที่ เป็น ๔ ข้อ

หมวดที่ ๒ จำแนกโดย **กาล** ที่ให้ผล ได้แก่

๑ **ทิฏฐธรรมเวทนียกรรม** *กรรมที่ให้เสวยผลในปัจจุบัน*

๒ **อุปปัชชเวทนียกรรม** *กรรมที่ให้เสวยผลในภพหน้า ที่เป็นอันดับจากภพในปัจจุบัน*

๓. **อปราปรเวทนียกรรม** *กรรมที่ให้เสวยผลในภพสืบ ๆ*

๔. **อโหสิกรรม** *กรรมที่ได้มีแล้ว.*

ทิฏฐธรรมเวทนียกรรม กรรมที่ให้เสวยผลในปัจจุบันนั้น หมายถึงกรรมอย่างแรงมาก ที่ให้ผลในปัจจุบันนี้ทีเดียว, เทียบได้เหมือนอย่างว่าบุคคที่ได้กระทำความชอบเป็นพิเศษ ต่อชาติ ศาสนา หรือพระมหากษัตริย์ และได้รับสุขสนองผลในปัจจุบัน ในด้านตรงกันข้ามก็เหมือนกับบุคคลที่ประกอบกรรมมีโทษร้ายแรง ได้รับทุกข์สนองผลในปัจจุบัน, ในด้านของศาสนาก็มีตัวอย่างเช่น การที่บำเพ็ญทานในพระอรหันต์ โดยเฉพาะที่ได้เล่าไว้ในเรื่องต่าง ๆ, ได้ใส่บาตรแก่พระปัจเจกโพธิหรือพระอรหันต์ที่เข้านิโรธสมาบัติ, โดยปรกติว่าท่านเข้า ๗ วัน ออกจากนิโรธสมาบัตินั้นแล้วก็บิณฑบาต, แล้วใครได้ใส่บาตรท่านตอนนั้นละก็กุศลแรงนัก ให้ผลในภพชาติปัจจุบัน

อุปปัชชเวทนียกรรม กรรมที่ให้เสวยผลในภพหน้าซึ่งเป็นอันดับจากภพนี้, ก็ได้แก่อนันตริยกรรมในฝ่ายชั่ว, หรือว่ามหัคคตกรรมในฝ่ายดี หมายถึงการได้สมาธิอย่างสูงจนเป็นชั้นรูปฌานและอรูปฌาน, คือถ้าประกอบอนันตริยกรรมในฝ่ายชั่ว ก็ให้ผลคือว่าไปนรกในภพชาติอันดับนั้นทีเดียว, ถ้ามีมหัคคตกรรมดั่งกล่าวในฝ่ายดีก็ไปเป็นรูปพรหม อรูปพรหม ในภพอันดับไปทีเดียว.

อปราปรเวทนียกรรม กรรมที่ให้เสวยผลในภพเป็นอันดับนั้น ก็หมายถึงกรรมที่ให้เสวยผลในภพที่เป็นลำดับ ๆ ไป ไม่กำหนดว่าภพไหน.

อโหสิกรรม กรรมที่ได้มีแล้ว นี้หมายถึงกรรมที่ให้ผลเสร็จแล้ว หรือว่ากรรมที่ชื่อว่าให้ผลเสร็จเพราะไม่มีโอกาสจะให้ผล, ได้แก่ กรรมที่พระอรหันต์ได้ทำไว้ก่อนแต่ท่านสำเร็จและมีเวลากำหนดที่จะให้ผลแก่ท่านในชาติต่อ ๆ ไป แต่ว่าท่านสิ้นภพสิ้นชาติเสียแล้ว ฉะนั้นกรรม

ดั่งกล่าวก็ไม่มีโอกาสที่จะให้ผล อันนี้ก็เรียกว่าอโหสิกรรมเหมือนกัน.

รวมเป็น ๔ ข้อจัดเป็นหมวดหนึ่ง ตามเวลาที่ให้ผล

อีกหมวดหนึ่งจัดตาม **น้ำหนัก** ที่ให้ผล คือ

๑. **ครุกรรม** *กรรมหนัก*

๒. **อาสันนกรรม** *กรรมที่ใกล้*

๓. **อาจิณณกรรม** *กรรมที่สั่งสมมา*

๔. **กตัตตากรรม** *กรรมที่สักว่าทำมา.*

ครุกรรม กรรมหนักนั้น ก็ได้แก่กรรมที่จะพึงให้ผลในปัจจุบัน หรือในภพเป็นอันดับดั่งกล่าวแล้ว.

อาสันนกรรม กรรมใกล้นั้น หมายถึงกรรมเมื่อใกล้ตาย.

อาจิณณกรรม กรรมที่สั่งสมมา หมายถึงกรรมที่ได้ทำมาบ่อย ๆ.

กตัตตากรรม กรรมที่สักแต่ว่าทำ, นี่มีความหมาย ๒ อย่าง คือ หมายถึงกรรมที่นอกจาก ๓ ข้อดั่งกล่าวมาแล้ว หรือว่ากรรมที่ได้ทำโดยไม่มีเจตนา ซึ่งท่านว่าก็อาจจะให้ผลได้เหมือนกัน.

ท่านแสดงว่า ครุกรรมให้ผลก่อน, เมื่อครุกรรมไม่มี อาสันนกรรมก็ให้ผล, เมื่ออาสันนกรรมไม่มี อาจิณณกรรมคือกรรมที่ทำมาบ่อย ๆ ก็ให้ผล, เมื่ออาจิณณกรรมไม่มี กตัตตากรรมก็ให้ผล,

ท่านเปรียบเหมือนอย่างว่า ยืนอยู่บนภูเขาหรือบนที่สูงแล้วก็โยนสิ่งต่าง ๆ ลงมา มีก้อนหินก้อนอิฐชิ้นไม้ใบไม้ใบหญ้าอะไรเป็นต้น ของที่หนักก็มาถึงพื้นดินก่อน ของที่เบากว่าก็หล่นมาถึงพื้นทีหลัง, กรรมทั้ง ๔ นี้เหมือนกัน, กรรมที่หนักก็ให้ผลก่อน กรรมทีอ่อนก็รอง ๆ ลงมา.

แต่ว่าข้อเปรียบเทียบอันนี้เคยถูกค้าน คือถูกค้านว่าไม่ถูกเสมอไปที่ว่าโยนของลงมาและของก็จะตกลงมาตามลำดับน้ำหนัก, เพราะว่าถ้าไปโยนในที่แห่งหนึ่งซึ่งสูบอากาศออกหมดแล้วของจะไม่ตกลง

มาตามลำดับอย่างนั้น จะเท่ากันหมด ที่จริงข้อค้านนี้เห็นจะต้องใช้เป็นข้อยกเว้นให้ใช้สำหรับพระอรหันต์ที่เหมือนอย่างว่าสูบเอากิเลสออกหมดแล้ว และเมื่อดับขันธ์ไปแล้วก็เป็นอันว่าเป็นอโหสิกรรมเสียทีเป็นหมดเรื่อง.

เพราะฉะนั้นจึงรวมกรรมที่แบ่งตามกิจไว้ ๔ ข้อหมวดหนึ่ง ตามเวลาที่ให้ผล ๔ ข้อ หมวดหนึ่ง ตามน้ำหนักอีก ๔ ข้อหมวดหนึ่ง ก็รวมเป็น ๑๒ เรียกกันว่า กรรม ๑๒.

อีกอันหนึ่งคือเวร คำว่า **เวร** นี้เป็นผลที่เกิดขึ้นสืบมาโดยตรงจากกรรมชั่ว, คือเมื่อบุคคลประกอบกรรมชั่ว ซึ่งหมายความว่าจะต้องไปเบียดเบียนบุคคลใดบุคคลหนึ่ง, เช่นว่าเมื่อไปฆ่าเขาทำร้ายร่างกายเขาก็ต้องมีอีกผู้หนึ่งที่ถูกฆ่าถูกทำร้ายร่างกาย, ลักทรัพย์เขา ต้องมีอีกผู้หนึ่งที่ต้องถูกลักทรัพย์ ดั่งนี้เป็นต้น, เพราะฉะนั้น บุคคลที่สองซึ่งต้องเป็นตัวกรรม คือเป็นผู้รับผลแห่งการกระทำของบุคคล เมื่อผูกใจเจ็บก็เกิดลักษณะขึ้นอีกอันหนึ่งเรียกว่า เวร ระหว่างบุคคลที่หนึ่งซึ่งเป็นผู้กระทำกรรม และบุคคลที่สองคือผู้ถูกกระทำ, ดั่งจะเห็นได้ในปัจจุบันเมื่อบุคคลที่หนึ่งด่า, บุคคลที่สองซึ่งเป็นผู้ถูกด่า ถ้ามีความเจ็บแค้นขึ้นก็ด่าตอบ, เมื่อด่าตอบขึ้นบุคคลที่หนึ่งก็กลายเป็นบุคคลที่สอง และก็ต้องด่าตอบให้แรงขึ้นไปอีก, หนัก ๆ ขึ้นก็ถึงกับทำร้ายร่างกายกัน จนถึงฆ่าฟันกัน ลักษณะดั่งกล่าวนี้แหละเรียกว่า **เวร**.

เวรเกิดจากการผูก คือการที่บุคคลที่สองผูกใจเจ็บและคิดทำการแก้แค้น, และเวรนี้ท่านว่าไม่ใช่ผูกกันแต่เฉพาะในปัจจุบันชาตินี้เท่านั้นยังอาจจะผูกกันต่อไปถึงชาติภพอื่นต่อไปด้วย, และถ้ายังผูกกันอยู่ก็จะต้องมาพบกัน และทำการแก้แค้นกันเป็นการตอบแทนกันไปตอบแทนกันมา, อาจจะยืดเยื้อไปนานจนกว่าทั้งสองฝ่ายจะเลิกผูก ดังทีเราเรียกกันว่า

อโหสิกรรม, ขอยืมเอาคำอโหสิกรรมมาใช้, และเมื่อเลิกผูกกันเมื่อใดเวรก็ระงับเมื่อนั้น.

เรื่องของการผูกเวรสืบชาติกันไปหลายชาตินี้มีตัวอย่างเทียบได้, เหมือนอย่างการที่ผูกเวรกันระหว่างชาติมนุษย์ อย่างบุคคลที่รวมกันอยู่เป็นประเทศชาติ แล้วถูกชาติใดมาข่มเหงรังแก ก็ผูกใจเจ็บกันมาจนถึงขั้นลูกก็ยังรู้สึกเป็นศัตรูกัน ชั้นหลานก็รู้สึกเป็นศัตรูกัน, มีโอกาสขึ้นเมื่อใดก็แก้แค้นขึ้นเมื่อนั้น, นี่ก็ผูกเวรกันสืบกันไปหลายชั่วคน.

อันที่จริงในด้านดีก็เวรเหมือนกัน แต่เราไม่เรียกว่าเวร เราเรียกว่า **ความกตัญญูกตเวที**. เหมือนดั่งเมื่อบุคคลที่หนึ่งทำคุณให้ บุคคลที่สองซึ่งเป็นผู้รับคุณก็มีความกตัญญู นี่ก็เท่ากับว่าผูกใจรู้พระคุณของท่านและมีกตเวทีคือตอบแทนพระคุณท่านตามโอกาส, อันนี้ก็เป็นเวรเหมือนกันแต่เป็นเวรไปในทางดี ซึ่งท่านไม่เรียก เรียกแต่ในทางตรงกันข้ามว่าเวร, ส่วนในทางดีเรียกว่ากตัญญูกตเวที. ทั้ง ๒ มีลักษณะเป็นทำนองเดียวกัน.

จุติจิต

ได้กล่าวถึงปฏิสนธิ และกรรมที่จำแนกออกเป็น ๔ หมวด กระจายออกเป็น ๑๒. บัดนี้จะได้กล่าวถึง **จุติจิต** คือ *จิตที่เคลื่อนออกจากภพนี้* สืบต่อไป

ท่านแสดงว่า **มรณะ** คือ *ความตาย* นั้น เกิดขึ้นด้วยเหตุ ๔ อย่าง คือ ๑. **สิ้นอายุ** ๒. **สิ้นกรรม** ๓. **สิ้นทั้งสอง** ๔ **เพราะกรรมที่ตัดรอนอันเรียกว่าอุปัจเฉทกกรรม**

สิ้นอายุ นั้น คือ เมื่อมีกำหนดแห่งอายุเท่าใด เมื่อถึงอายุเท่านั้นก็เรียกว่าสิ้นอายุ

สิ้นกรรม นั้น มีกำหนดว่าจะต้องเสวยวิบากคือผลของกรรมอย่างใด เมื่อสิ้นวิบากของกรรมอย่างนั้นก็เรียกว่าสิ้นกรรม.

สิ้นทั้งสอง ก็คือสิ้นทั้งอายุสิ้นทั้งกรรม ตามที่กล่าวมาแล้ว.

พิจารณาดูเขตอายุก็สำเร็จด้วยกรรม แต่ว่าท่านมาตั้งไว้เป็นหัวข้ออีกอันหนึ่ง ก็น่าพิจารณาเห็นว่า เป็นการตั้งหัวข้อขึ้นตามที่เป็นไปโดยปรกติ, อย่างความตายของบุคคลบางคนพิจารณาดูแล้วก็อาจลงความเห็นได้ว่า ถึงคราวที่เขาสิ้นอายุ, อีกอย่างหนึ่ง โดยปรกติกำหนดอายุของบุคคลเรียกว่า **อายุกัปป** (กำหนดอายุ) เช่น มีกำหนด ๘๐ ปี หรือว่า ๑๐๐ ปี ตามเกณฑ์ที่เป็นไปโดยมาก, เหมือนอย่างที่กล่าวไว้ในพุทธประวัติว่าพระพุทธเจ้า ถ้าทรงอธิษฐานอายุสังขารด้วยอิทธิบาทภาวนา ก็จะพึงทรงดำรงอยู่กัปป์หนึ่ง หรือว่าเกินกัปป์หนึ่ง, ท่านแก้ว่าคำว่า **กัปป์หนึ่ง** หรือว่า **เกินกัปป์หนึ่ง นั้น** หมายถึง *อายุกัปปะ* หรือ *ชีวิตกัปปะ* ซึ่งมีกำหนดขนาด ๑๐๐ ปี ซึ่งนับว่าเป็นกำหนดอย่างมากในยุค, เมื่อแก้อย่างนี้ก็อาจจะเป็นวิสัยที่จะเป็นไปได้, เมื่อดำรงชีวิตอยู่จนถึงอายุกัปปะดั่งกล่าวนั้น จึงสิ้นชีวิต ก็เรียกว่าตายเพราะสิ้นอายุได้เหมือนกัน, ส่วนข้อว่าสิ้นกรรมนั้น ก็อาจจะเห็นได้ในบางคน เมื่อได้รับผลของกรรม บางทีก็เป็นกรรมดีที่ชีวิตยังดำเนินอยู่ บางทีก็เป็นกรรมชั่วชีวิตก็ยังดำเนินอยู่, กรรมดีนั้นยกไว้ เพราะกรรมชั่วอย่างบางคนเสียจริตและก็ดำเนินชีวิตเช่นกินนอนอย่างสัตว์ดิรัจฉานบางจำพวก แต่ก็ไม่เจ็บไม่เป็นอะไรก็อยู่ไปได้, ถ้าหากว่าเป็นคนอื่นไปทำอย่างนั้นเข้าก็น่าจะเป็นโรคอะไรอย่างร้ายแรงเป็นอันตรายอย่างไม้ช้า, แต่บุคคลเช่นนั้นไม่เป็นอะไรก็อยู่ไปได้ และบางทีก็อยู่ไปได้นาน ๆ อย่างนี้ก็น่าจะเห็นว่าอยู่ได้ด้วยกรรม คือ ผลของกรรมชั่วที่จะต้องมาเป็นอย่างนั้นยังไม่สิ้น สิ้นกรรมเมื่อใดก็ตายเมื่อนั้น, และเรื่องนี้ก็ยังมีคติของคนเก่า ๆ

ดังเช่นเป็นสมภารเจ้าวัดจะสร้างโบสถ์ขึ้นใหม่ ก็ถือกันว่าถ้าทำโบสถ์ให้เสร็จก็จะอายุสั้น, เพราะฉะนั้น ผู้ที่เชื่อมตินี้ก็จะต้องให้เหลืออะไรไว้อย่างหนึ่งที่ยังไม่เสร็จ นี่ก็กลัวว่าจะสิ้นกรรมหรือว่าสิ้นอายุเหมือนกัน. แต่ว่าความเชื่ออย่างนี้พิจารณาดูแล้วก็จะไม่มีเหตุผล และก็อาจจะเกิดจากการสังเกต, เพราะว่าการสร้างโบสถ์นั้นไม่ใช่ทำได้ง่าย และสมภารเจ้าวัดผู้สร้างโบสถ์ในชนบทนั้นโดยมากก็อายุมาก ๆ เมื่อดำริสร้างโบสถ์ขึ้น บางทีก็ใช้เวลานานปี บางทีก็ถึง ๑๐ ปี, เมื่อเป็นเช่นนี้ถึงจะไม่สร้างโบสถ์ก็ต้องตายแน่เหมือนกันเพราะนานปี, แล้วก็อาจจะเป็นอย่างนี้เห็นกันหลาย ๆ รายเข้า ก็เลยมักจะถือว่าสร้างโบสถ์เสร็จแล้วก็อายุจะสั้น.

ส่วนที่ตายเพราะ **อุปัจเฉทกกรรม** กรรมที่ตัดรอนนั้น ยกตัวอย่างก็เช่นประสบอุปัทวเหตุหรือว่าถูกฆาตกรรม ซึ่งโดยปรกติอายุก็จะดำเนินต่อไปอีก, แต่ว่าเมื่อมามีเหตุตัดรอนให้สิ้นชีวิตลงโดยปัจจุบันทันด่วน นี้ก็จัดเป็นอีกประเภทหนึ่ง เป็นประเภทที่ ๔.

ท่านได้แสดงถึงจิตและอารมณ์ของจิตในขณะที่จะตายไว้ว่า ในเวลาทีบุคคลกำลังจะตายนั้น กรรมที่จะให้เกิดปฏิสนธิในภพอื่น หรือว่า **กรรมนิมิต** คือ เครื่องอุปกรณ์ต่าง ๆ ที่ได้เคยใช้มา เคยพบเคยเห็นมาในขณะที่ตนทำกรรมนั้น ๆ หรือว่า **คตินิมิต** คือคติที่ไปที่ตนจะต้องไปเสวยในภพที่จะเกิดขึ้นในลำดับ ก็จะปรากฏขึ้นในทวารทั้ง ๖ ทวารใดทวารหนึ่งตามกำลังของกรรม, ต่อจากนั้น จิตสันดานคือความสืบต่อของจิตก็จะปรารภคือหน่วงอยู่กับอารมณ์ที่มาปรากฏนั้น เป็นจิตที่บริสุทธิ์หรือว่าเป็นจิตที่เศร้าหมองตามกำลังของกรรมทีกำลังให้ผลอยู่และก็น้อมหน่วงไปในคติคือที่ไป ซึ่งจะต้องไปเสวยตามสมควรแก่ภพที่จะเกิดขึ้น มักจะเป็นไปดังนี้โดยมาก, และกรรมทีจะให้เกิดขึ้นต่อไปนั้น ซึ่งตนได้เคยกระทำไว้แล้ว ก็จะปรากฏเหมือนอย่างเป็นกรรม

ที่ตนกำลังกระทำอยู่ในบัดนั้น, ในฝ่ายชั่วเช่นได้ฆ่าได้ลักไว้ ปาณาติบาต หรืออทินนาทานก็จะปรากฏ เหมือนกำลังกระทำอยู่ในเวลานั้น, หรือว่าในฝ่ายดี ทาน ศีล ที่ตนได้บำเพ็ญไว้ก็จะปรากฏ คล้ายกับว่าได้กำลังบำเพ็ญอยู่ในเวลานั้น. จุติจิต คือ จิตสุดท้าย ในภพปัจจุบันก็จะเกิดขึ้นในที่สุดของวิถีจิต หรือว่าในขณะที่สิ้นภวังคจิตแล้วก็ดับไป ตอนนี้เรียกว่าตาย.

ในอันดับของเวลาที่จุติจิตในภพก่อนเกิดขึ้นและดับไปนั้น ปฏิสนธิจิตซึ่งสืบต่อภพใหม่ก็ปรากฏขึ้นทันที และก็ปรารภอารมณ์ที่จุติจิตในภพก่อนนั้นได้ยึดถือมาแล้วมาต่อเนื่องกัน.

สำหรับ **มรณะ** คือความตายจะมีขึ้นได้นั้น ก็ต่อเมื่ออารมณ์ปรากฏอยู่เฉพาะหน้า เป็นอารมณ์ที่ดำรงอยู่ด้วยกรรม หรือกรรมนิมิต หรือคตินิมิตดังกล่าวมาแล้ว มรณะกล่าวคือจุติจิต จึงเกิดขึ้น, โดยปรกตินั้นท่านแสดงว่าบุคคลผู้ที่ได้ถือปฏิสนธิมาแล้ว จิตก็ปรารภอารมณ์หรือหน่วงอยู่กับอารมณ์ จำเดิมแต่ลำดับของปฏิสนธิจิตครั้งแรกนั้นเรื่อยมาจนถึงจุติจิตบังเกิดขึ้นในครั้งสุดท้าย, เมื่อวิถีจิตที่ดำเนินไปไม่เกิดมีขึ้น จิตนั้นก็ไม่ขาดสาย แต่ว่ายังสืบต่ออยู่เป็นภวังคจิต เป็นไปเหมือนอย่างกระแสน้ำ, และในที่สุดเมื่อจุติจิตบังเกิดขึ้นแล้วก็ดับ ปฏิสนธิจิตที่บังเกิดขึ้นในภพใหม่ก็ต่อเนื่องกันไปตามลำดับ เหมือนล้อของรถที่แล่นไป, ท่านแสดงไว้ในคัมภีร์อภิธรรมนี้ว่าอย่างนี้.

สำหรับพระสูตรนั้น พระพุทธเจ้าไม่ได้ตรัสแสดงไว้โดยละเอียดเหมือนอย่างที่กล่าวมา แต่ว่าได้ทรงแสดงโดยหลักธรรม, เช่นว่า *เมื่อจิตเศร้าหมองก็หวังทุคติได้ เมื่อจิตไม่เศร้าหมองก็หวังสุคติได้* น้ำหนักในพระสุตตันตะที่พระพุทธเจ้าแสดงนั้น มุ่งทางปฏิบัติธรรม ดั่งเช่น

ตรัสให้ละชั่ว ทำดี ชำระจิตของตนให้ผ่องใส, และได้ทรงแสดงหลักของการปฏิบัติไว้ อันเป็นหลักที่จะพึงพิสูจน์ได้ด้วยตนเองให้รู้ได้ในปัจจุบัน, แต่ในด้านที่จะพึงรู้ได้เฉพาะตนสำหรับท่านผู้มีญาณพิเศษ ดั่งเช่นมี **จุตูปปาตญาณ** รู้จุติและอุบัติของสัตว์ทั้งหลายไม่ได้ทรงแสดงไว้, เพราะแม้จะทรงแสดงไว้ ก็รู้ได้เฉพาะผู้ที่มีญาณหยั่งรู้อันพอกันเท่านั้น และก็ไม่เกิดประโยชน์ในด้านปฏิบัติ, เพราะฉะนั้นจึงได้มุ่งแสดงชี้แจงในข้อที่จะเป็นประโยชน์ในด้านปฏิบัติ, ดั่งที่ใช้คำว่าเป็น **อาทิพรหมจรรย์** คือ *เป็นต้นพรหมจรรย์ คือเป็นต้นความประพฤติดีประพฤติชอบ.*

มีข้อที่ควรสังเกตการใช้ศัพท์ คือ **อารมณ์** กับ **อาลัมพนะ** คำว่า **อารมณ์** นี้ เรียกตามศัพท์ว่า **อารัมมณะ** เขียน **ณ** การันต์, แต่ที่เขียนกันมักจะชอบใช้ **ย** การันต์ เป็นการเขียนไม่ถูก, ต้องใช้ **ณ** การันต์ และมักแปลกันว่า *สิ่งเป็นที่มายินดี,* โดยความนั้น หมายถึง *เรื่องที่จิตคิดหรือเรื่องที่จิตดำริ เรื่องที่จิตครุ่นถึง,* เมื่อจิตคิดถึงเรื่องรูป ก็เรียกว่า **รูปารมณ์** (อารมณ์คือรูป), เมื่อจิตคิดถึงเรื่องเสียง ก็เรียกว่า **สัททารมณ์** (อารมณ์คือเสียง) เป็นต้น. และตามที่ใช้โดยมาก อายตนะภายใน ๖ มีตาหูเป็นต้น ถ้าเรียกว่า อายตนะ เช่น จักขุอายตนะ โสตายตนะ, อีกฝ่ายหนึ่งคืออายตนะภายนอก มีรูปเสียงเป็นต้นที่คู่กัน ก็เรียกว่าอายตนะเหมือนกัน เช่น รูปายตนะ สัททายตนะ. แต่ถ้าเรียกอายตนะภายในว่าทวาร เช่น จักขุทวาร โสตทวาร ก็เรียกอายตนะ ภายนอกว่าอารมณ์ เช่น รูปารมณ์ สัททารมณ์ เป็นคู่กัน.

แต่ว่าในอภิธรรมมักใช้เรียกว่า **อาลัมพนะ** แปลว่า *ที่หน่วงหรือเครื่องหน่วง* หมายถึงเป็นที่หน่วงของจิตหรือเป็นเครื่องหน่วงของจิต เมื่อจิตหน่วงอยู่ในรูป ก็เรียกว่า **รูปอาลัมพนะ**, เมื่อจิตหน่วงอยู่ในเสียง

ก็เรียกว่า **สัททาอาลัมพนะ**. โดยความก็เป็นอันเดียวกัน แต่ว่าใช้ศัพท์ขึ้นใหม่อีกศัพท์หนึ่ง.

อีกข้อหนึ่งก็คือคำว่า **จุติ ปฏิสนธิ** กับ **ชาติ มรณะ**. **จุติ** *เคลื่อน* **ปฏิสนธิ** *สืบต่อ* ใช้ในคัมภีร์นี้, **จุติจิต** *จิตที่เคลื่อน* **ปฏิสนธิจิต** *จิตที่สืบต่อ* ใช้อย่างนี้แสดงว่ามีผู้เคลื่อนออกไปและมีผู้ที่ปฏิสนธิคือสืบต่อในภพใหม่, เหมือนอย่างว่าออกไปจากบ้านหนึ่งและเข้าไปสู่อีกบ้านหนึ่งก็ต้องมีผู้ที่ออกไปจากบ้านเก่าแล้วก็เข้าไปสู่บ้านใหม่, ถ้าหากว่าไม่มีผู้ที่ออกไปและเข้าไปก็ไม่เรียกว่าออกไม่เรียกว่าเข้า ไม่เรียกว่าเคลื่อนไม่เรียกว่าต่อ, อันนี้ก็เป็นเงื่อนอันหนึ่งที่ควรคิด.

แต่ที่ใช้ว่า **ชาติคือเกิด** และ **มรณะคือตาย** นั้น เห็นได้ว่าใช้สำหรับสังขารร่างกายโดยส่วนเดียว คือเมื่อก่อเกิดสังขารขึ้นก็เป็นชาติความเกิด และเมื่อสังขารร่างกายนี้แตกสลายก็เป็นมรณะความตาย. ถ้าหากว่าจะมีแต่มรณะคือความตายไปทุกส่วนทุกสิ่ง บุคคลก็มีชาติเพียงชาติเดียว แต่นี่มีมติการสืบชาติ เพราะฉะนั้น เมื่อมุ่งจะพูดถึงผู้ที่สืบชาติก็ต้องใช้คำว่า **จุติ ปฏิสนธิ**

ในที่เช่นนี้ เมื่อพูดถึงสัตว์ ท่านแสดงว่า **จุติ อุปบัติ**, **จุติ** คือ *เคลื่อน* ก็เป็นคำเดียวกันกับคำคู่ต้น, **อุปบัติ** แปลว่า *เข้าถึง* ใช้แทนคำว่า **ปฏิสนธิ** ความเป็นทำนองเดียวกัน, ดั่งในจุตูปปาตญาณของพระพุทธเจ้าที่แสดงว่าทรงได้ในยามที่สองของราตรี, *ได้ทรงมีพระญาณหยั่งรู้จุติและอุปบัติของสัตว์ทั้งหลายว่าเป็นไปตามกรรม. สัตว์ทั้งหลายที่ประกอบด้วยกายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต ด่าว่าพระอริยเจ้า เป็นมิจฉาทิฏฐิ สมาทานกรรมของมิจฉาทิฏฐิ กายแตกทำลายตายไปแล้ว ก็เข้าถึงอบาย ทุคติ*

วินิบาต นรก, ส่วนสัตว์ผู้ถึงพร้อมด้วยกายสุจริต วจีสุจริต มโนสุจริต ไม่ด่าว่าพระอริยเจ้า เป็นสัมมาทิฏฐิ สมาทานกรรมของสัมมาทิฏฐิ กายแตกสลายตายไปแล้วเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์[๑] ในพระบาลีนี้ใช้คำว่า **สัตว์** ที่แปลว่า *ผู้ข้อง ข้องอยู่ด้วยอวิชชาความไม่รู้จริง ตัณหาความดิ้นรนทะยานอยาก อุปาทานความยึดมั่นถือมั่นเป็นต้น.*

แต่ว่าที่ชื่อว่าสัตว์นั้นอยู่ตรงไหน อยู่ตรงจิตหรือว่าตรงวิญญาณ และสัตว์ที่จะไปอุปบัติในภพใหม่นั้นอะไรไป? นี้ท่านไม่ได้แสดงไว้, แต่ก็พึงเห็นได้ว่า ร่างกายนั้นไม่ไปแน่ เพราะว่าแตกทำลายอยู่ในโลกนี้. ส่วนที่จะพึงไปนั้นก็เป็นสิ่งที่ไม่อยู่ในวิสัยของประสาทคือจักขุประสาท โสตประสาทเป็นต้น, และเมื่อได้ค้างปัญหาไว้เช่นนี้ ผู้คิดในรุ่นต่อ ๆ มาจึงได้แสดงออกไปต่าง ๆ เรียกกันว่า วิญญาณบ้าง เรียกกันว่าจิตบ้าง.

ในอภิธรรมนี้ก็เป็นมติหนึ่ง ที่ท่านแสดงว่าปฏิสนธิจิตในภพใหม่นั้นเกิดต่อกันไปทีเดียว, แต่ว่าภวังคจิตที่เป็นตัวจิตยืนพื้นนั้น ขาดกระแสกันไปเสียตอนหนึ่ง ถ้าเหมือนอย่างกลุ่มด้ายก็แปลว่าด้ายนั้นขาดไปเสียตอนหนึ่งแล้วก็ตั้งกลุ่มใหม่, แต่ก็เกิดปฏิสนธิจิตขึ้นต่อกันไปทันทีเหมือนอย่างล้อรถ.

จิต

ได้กล่าวถึงจิตและเจตสิกมาแล้ว บัดนี้จะกล่าวถึงหมวดที ๓ คือ **รูป** ซึ่งเป็นที่อาศัยแห่งจิตและเจตสิก.

รูปนั้น แบ่งออกเป็น ๒ หมวดใหญ่ คือ ๑ **มหาภูตรูป** แปลว่า *รูปที่เป็นภูตะใหญ่* ๒. **อุปาทายรูป** แปลว่า *รูปอาศัย.*

---

๑. ที. ปาฏิ. ๑๑/๕๔/๒๘-๙.

รูปที่เป็นภูตะใหญ่อันเรียกว่ามหาภูตรูปนั้น ได้แก่ **ปฐวีธาตุ** ธาตุดิน คือ ส่วนที่แข่นแข็ง, **อาโปธาตุ** ธาตุน้ำ ได้แก่ ส่วนที่เอิบอาบ **เตโชธาตุ** ธาตุไฟ ได้แก่ส่วนที่อบอุ่น, **วาโยธาตุ** ธาตุลม ได้แก่ ส่วนที่พัดไหว, หมายถึงรูปที่มีลักษณะดั่งกล่าว อันเป็นที่รวมของรูปที่มีลักษณะอาการต่าง ๆ

อุปาทายรูป แปลว่า *รูปอาศัย* ก็หมายถึงอาศัยอยู่กับมหาภูตรูปนั้น แบ่งย่อยออกไปเป็นหมวด ๆ คือ **ปสาทรูป** รูปที่เป็นประสาท คือ มุ่งถึงส่วนที่ให้สำเร็จการเห็น, การได้ยิน เป็นต้น. ส่วนที่ให้สำเร็จการเห็นก็เรียกว่าจักขุ, ส่วนที่ให้สำเร็จการได้ยินก็เรียกว่าโสตะ, ส่วนที่ให้สำเร็จการรู้กลิ่นก็เรียกว่าฆานะ, ส่วนที่ให้สำเร็จการรู้รสก็เรียกว่าชิวหา, ส่วนที่ให้สำเร็จการรู้สึกต่อสิ่งที่สัมผัสก็เรียกว่ากายะ. นี้คือส่วนที่เป็นประสาท คือให้สำเร็จกิจดั่งกล่าวมาแล้วไม่ได้มุ่งถึงส่วนประกอบต่าง ๆ, ดั่งเช่นที่เราพูดว่าลูกตา เราก็พูดรวม ๆ ถึงลูกตาทั้งหมด, แต่ว่าส่วนที่เป็นประสาทนี้มุ่งเฉพาะส่วนที่ให้สำเร็จการรู้เท่านั้น, ถ้าเป็นรูปของดวงตาทั้งหมดมีคำเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า อักขิ แปลว่านัยน์ตา ประสาทรูปจึงมีอีกส่วนหนึ่ง.

โคจรรูป *รูปที่เป็นโคจร* คือ เป็นที่เที่ยวไปของจิต หมายถึงอารมณ์ของจิต, คำว่า **โคจร** นั้น แปลตามศัพท์ว่า *ที่เที่ยวไปของโค*. ธรรมดาว่าโคย่อมจะเทียวไปในที่ที่มีหญ้าเขียวสด ที่จะเป็นอาหารแห่งตน, จิตก็เหมือนกันก็ย่อมเที่ยวไปในอารมณ์ที่ปรารถนา, เพราะฉะนั้น จึงได้นำชื่อทีเทียวไปของโคอันเรียกว่าโคจรนั้นมาเป็นชื่อแห่งทีเที่ยวไปของจิตด้วย โดยเรียกว่าโคจรเหมือนกัน หมายถึงส่วนที่คู่กันกับปสาทรูปนั้น, ได้แก่ รูป คือส่วนรูปที่ตาได้เห็น, สัททะ เสียงที่หูได้ยิน, คันธะ กลิ่นที่จมูกได้รับ, รสะ รสทีลิ้นได้ลิ้ม, และโผฏฐัพพะ สิ่งทีกายถูกต้อง อัน

โผฏฐัพพะคือสิ่งที่กายได้ถูกต้องนั้น ถ้าเต็มที่ก็ได้แก่ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม เพราะเป็นสิ่งที่กายถูกต้องได้ทั้งนั้น, แต่ท่านนับเอา ๓ ข้อ เว้นแต่น้ำ เพราะว่าน้ำนั้นท่านแสดงว่าเป็นธาตุผสม, เมื่อนับรวมโคจรรูปทั้งหมดก็เป็น ๕ เหมือนกัน, แต่ว่าท่านนับเพียง ๔ คือ นับรูป, เสียง, กลิ่น, รส, เท่านั้น, ส่วนโผฏฐัพพะนั้นถือว่ารวมอยู่กับรูปข้อที่หนึ่ง คือเป็นรูปที่ตาเห็นด้วย และเป็นรูปที่กายถูกต้องได้ด้วย จึงรวมเข้าเป็นข้อเดียวกัน.

ภาวรูป *รูปที่เป็นภาวะ*, มี ๒ คือภาวะเป็นหญิงและภาวะเป็นชาย, ภาวะเป็นหญิงนั้นก็ได้แก่รูปที่มีลักษณะอันกำหนดได้ว่าเป็นหญิง ปุริสภาวะ ภาวะเป็นชายนั้นได้แก่รูปที่ลักษณะอันจะพึงกำหนดได้ว่าเป็นชาย.

หทัยรูป *รูปหัวใจ* ก็ได้แก่หทัยวัตถุ แปลว่าที่ตั้งแห่งหทัย, โดยตรงหทัยวัตถุนั้นท่านหมายถึงหัวใจที่เป็นอวัยวะสำหรับสูบฉีดโลหิตในร่างกาย เพราะถือว่าเป็นวัตถุคือเป็นที่ตั้งของมโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุ อันรวมเรียกว่าเป็นหทัย.

ชีวิตรูป *รูปชีวิต* หมายถึงชีวิตินทรีย์ อินทรีย์คือชีวิต, เพราะว่าร่างกายทั้งหมดนี้ เมื่อยังมีชีวิต ชีวิตย่อมบำรุงรักษาไว้ ไม่ให้เน่าเปื่อยแตกสลาย ถ้าไม่มีชีวิตินทรีย์ก็สิ้นผู้บำรุงรักษาร่างกายก็เน่าเปื่อยแตกสลาย, เพราะฉะนั้น มุ่งถึงตัวมีชีวิตที่มีอยู่ในรูปทั้งสิ้น หรือว่ารูปทั้งสิ้นที่เป็นตัวมีชีวิตอยู่นี้ตั้งชื่อว่าเป็นชีวิตรูป.

อาหารรูป *รูปอาหาร* ก็หมายถึงอาหารที่บริโภค เช่น คำข้าวที่บริโภค, โดยตรงก็หมายถึงโอชะ คือโอชะของอาหารที่ซึมซาบในร่างกาย มุ่งถึงอาหารที่ซึมซาบในร่างกายนี้ ก็ตั้งชื่อเรียกว่าอาหารรูป.

ปสาทรูป ๕ โคจรรูป ๔ ภาวรูป ๒ หทยรูป ๑ ชีวิตรูป ๑ อาหารรูป ๑ กับมหาภูตรูปอีก ๔ ก็รวมเป็น ๑๘ รูปทั้ง ๑๘ นี้มีชื่อเรียกอีกหลายอย่าง เช่น

เรียกว่า **สภาวรูป** *รูปที่มีภาวะของตน* อย่างเช่นจักษุประสาท โสตประสาท ก็มีภาวะของตนเอง.

เรียกว่า **ลักขณรูป** แปลว่า *รูปที่มีลักษณะของตน* มีอธิบายเช่นเดียวกับสภาวรูป.

เรียกว่า **นิปผันนรูป** แปลว่า *รูปสำเร็จ* คือเป็นรูปมาแล้ว อย่างจักษุประสาท โสตประสาทนั้น ก็มีรูปสำเร็จของตนเองมาแล้ว.

อนึ่ง ท่านยังแสดง **อุปาทายรูป** *รูปอาศัย* ไว้อีกหลายอย่าง คือ

ปริเฉทรูป แปลว่า *รูปเป็นที่กำหนด* หมายถึงอากาศธาตุ คือธาตุอากาศในร่างกายนี้, หมายถึงช่องว่างในร่างกายนี้, อธิบายว่าในร่างกายอันนี้อวัยวะต่าง ๆ อยู่ตามที่แห่งตน ไม่ปะปนกัน เช่น จักขุทั้งสองก็อยู่ตามที่ของตน โสตะคือหูก็อยู่ตามที่ของตน ก็เพราะมีอากาศธาตุเป็นเครื่องปันเขตแดน, ถ้าไม่มีเครื่องปันเขตแดน อวัยวะต่าง ๆ ก็จะปะปนกัน. เรื่องนี้ถ้าคิดดูตามความคิดแม้ในปัจจุบันนี้ก็มีเค้าเงื่อนอยู่ ดั่งเช่นที่บางท่านแสดงว่าในร่างกายของคนนี้ มีช่องว่างอยู่มาก ถ้าจะยุบรวมเข้าไม่ให้เหลือช่องว่างอยู่เลยทั้งหมด ก็จะเล็กลงเพียงนิดเดียวเท่านั้น, ความคิดของบางท่านในปัจจุบันก็ว่าอย่างนี้, แต่ว่าในที่นี้ท่านแสดงว่า ปริเฉทรูป รูปเป็นเครื่องกำหนดเขตแดนได้แก่อากาศธาตุ.

วิญญัติรูป *รูปคือวิญญัติ* แปลว่า *เป็นเหตุที่รู้กัน* มี ๒ คือ**กายวิญญัติ** *กิริยาที่ให้รู้กันทางกาย* **วจีวิญญัติ** *กิริยาที่ให้รู้กันทางวาจา*. กายวิญญัติได้แก่ กิริยาที่กระทำทางกาย เช่น ชี้มือเพื่อให้ผู้อื่นรู้ความประสงค์ในสิ่งที่ชี้นั้น หรือว่าสั่นศีรษะเพื่อให้ผู้อื่นรู้ความประสงค์ว่าปฏิเสธ หรือ

ว่าพยักหน้าเพื่อให้ผู้อื่นรู้ความประสงค์ว่ารับ เป็นต้น กิริยาทางกายที่สำหรับให้คนอื่นรู้ความประสงค์นี้เรียกว่า กายวิญญัติ, ส่วนการพูดให้คนรู้ความประสงค์ทางวาจาเรียกว่าวจีวิญญัติ, อันที่จริงถ้าเป็นกิริยาก็ไม่ใช่เรียกว่ารูป, แต่นี่หมายถึงว่าในการที่แสดงกิริยาทางกายทางวาจาเพื่อให้รู้ความประสงค์นั้น ก็ต้องแสดงด้วยรูป, เพราะฉะนั้น คนอื่นเขาจึงเห็นกายคือเห็นกายที่แสดงกิริยาทางกาย เห็นกายที่แสดงกิริยาพูด, มุ่งถึงรูปที่ต้องแสดงกิริยาดั่งกล่าวนั้นเรียกว่าวิญญัติรูป.

วิการรูป *รูปที่วิการ* คือ ว่า *แปรเปลี่ยนไป* คือหมายความว่าเป็นรูปที่มีลักษณะอาการต่าง ๆ, ได้แก่ **รูปัสสลหุตา** *ความเบาแห่งรูป* หมายถึงว่ารูปของคนเป็นนี่เบา แต่ว่าถ้าเป็นรูปของคนตายก็หนัก, **รูปัสสมุทุตา** *ความอ่อนของรูป* ก็หมายถึงรูปของคนเป็นที่มีอาการอ่อนสลวย อย่างจะคู้แขนเข้าเหยียดแขนออกก็เคลื่อนไหวได้โดยสะดวก **รูปัสสกัมมัญญตา** *ความควรแก่การงานแห่งรูป* ก็หมายถึงรูปของคนเป็นที่ทำงานอะไรได้โดยปกติ และวิญญัติทั้ง ๒ ดั่งกล่าวมานั้น, แต่ว่าวิญญัติทั้ง ๒ ได้กล่าวแยกประเภทไว้แล้ว จึงนับวิการรูปเพียง ๓ นอกจากนั้น.

ลักขณรูป *รูปที่มีลักษณะเป็นเครื่องกำหนด,* ได้แก่ **รูปัสสอุปจโย** *ความสั่งสมแห่งรูป* หมายถึงความเกิดขึ้นและเติบโตมาโดยลำดับ, **รูปัสสสันตติ** *ความสืบต่อแห่งรูป* หมายถึงรูปที่สืบต่อกันมาโดยลำดับ, **รูปัสสชรตา** *ความชราแห่งรูป* ได้แก่ ความเปลียนแปลงชำรุดทรุดโทรมมาโดยลำดับ, **รูปัสสอนิจจตา** *ความไม่เที่ยงแห่งรูป* หมายถึงลักษณะที่เรียกว่าไม่เที่ยงสุดท้ายก็คือความตาย. ความสั่งสมแห่งรูปและความสืบต่อแห่งรูปนั้นรวมเรียกว่า ชาติคือความเกิด, ความชราแห่งรูปนั้นรวมเรียกว่า ชรา ความแก่, ความไม่เที่ยงแห่งรูปนั้น ก็จัดเป็นมรณะความตาย, อันนี้เรียกว่า **ลักขณรูป** *รูปที่เป็นเครื่องกำหนด,* คือกำหนดให้เห็น

ความเกิด ความแก่ ความตาย, เพราะว่าความเกิด ความแก่ ความตายนั้นก็ปรากฏอยู่ที่รูป เห็นได้ที่รูป กำหนดได้ที่รูป, รูปที่แสดงลักษณะดั่งกล่าวมานั้นจึงเรียกอีกอย่างหนึ่งว่าลักขณรูป.

ฉะนั้น จึงรวมรูปในตอนท้ายนี้เป็น **ปริจเฉทรูป** ได้แก่ อากาศธาตุ ๑ วิญญัติรูป ๒ วิการรูป ๓ ลักขณรูปอีก ๔ จึงรวมรูปทั้งหมดเป็น ๒๘, รูปทั้งปวงนี้ก็เป็นมหาภูตรูป ๔ อุปาทายรูป ๒๔.

ในรูปเหล่านี้ มีข้อที่ควรกำหนดไว้คือ **ปริจเฉทรูป** อันหมายถึงอากาศนั้นก็ไม่ใช่เป็นรูปแท้ เพราะว่าเป็นช่องว่าง แต่ว่าเป็นช่องว่างที่ประกอบอยู่ในร่างกายอันนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ท่านแสดงว่าในรูปเหล่านี้มีอยู่ ๘ ข้อที่รวมกันอยู่โดยไม่แยกกัน, ได้แก่ **วรรณะ** แปลว่า *สี* หมายถึงรูปที่ตาเห็น, รูปที่ตาเห็นนั้นท่านว่าเห็นได้แต่สี เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า **วรรณะ** ๑ **คันธะ** *กลิ่น* ๑ **รสะ** *รส* ๑ **โอชา** ได้แก่ *โอชาที่เกิดจากอาหาร* ๑ และ **มหาภูตรูป** ทั้ง ๔ คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม, รวมทั้ง ๘ ประการนี้ เป็นรูปที่ไม่มีแยกกันรวมกันอยู่เสมอ จึงเรียกว่า **อวินิพโภครูป** แปลว่า *รูปที่ไม่พรากออกจากกัน ไม่แยกออกจากกัน* ส่วนรูปนอกจากนี้สามารถจะแยกออกจากกันได้, จึงเรียกว่า **วินิพโภครูป** แปลว่า *รูปที่แยกออกจากกันได้.*

อนึ่ง พึงทราบเกล็ดในเรื่องของจิตเพิ่มเติมอีกเล็กน้อย ใน **มรณาสันนวิถี** คือ ใน *วิถีจิตที่ใกล้ต่อมรณะ* เมื่อจิตได้ยึดหน่วงอารมณ์แห่งกรรม, กรรมนิมิต, คตินิมิต ดั่งกล่าวมาแล้ว **จุติจิต** *จิตที่เคลื่อน* ก็เกิดขึ้นแล้วก็ดับไป ก็สิ้นภวังคจิต จึงขาดสายกันไปตอนหนึ่ง, **ปฏิสนธิจิต** ในภพใหม่ก็เกิดขึ้นสืบต่อไป.

คราวนี้ ในช่องว่างระหว่างจุติจิตและปฏิสนธิจิตนั้น ในวาทะที่กล่าวถึงจุติจิตนี้โดยตรงก็คือ วาทะของฝ่ายเถรวาทนี้ได้แสดงเพียงว่า **ปฏิสนธิจิตนั้นเกิดติดต่อเป็นอนันตรปัจจัย** คือว่าเป็นปัจจัยที่เกิดสืบต่อกันเป็นลำดับไปทีเดียว, คือเมื่อจุติจิตเกิดดับไป ปฏิสนธิจิตก็เกิดขึ้นสืบต่อไปทันที, แต่ในระหว่างนั้น ภวังคจิตซึ่งเป็นตัวยืนพื้นก็สิ้นสุดเป็นอันขาดตอนไปเสียตอนหนึ่ง, เมื่อเป็นเช่นนี้ใครเป็นผู้ไปปฏิสนธิเป็นปฏิสนธิจิตขึ้นใหม่?

ข้อนี้ท่านได้เว้นไว้ไม่กล่าวถึง, กล่าวถึงแต่เพียงว่าเกิดขึ้นเป็นปฏิสนธิจิตเท่านั้น.

แต่ว่ามีวาทะอีกฝ่ายหนึ่ง ได้แสดงว่ามีช่องว่างอยู่ในระหว่าง คือเป็น **อันตระ** คือเป็นช่องว่างในระหว่าง เรียกว่า **อันตรภาวะ** ภาวะที่มีอยู่ในระหว่างแห่งจุติจิตและปฏิสนธิจิตในภพใหม่.

เมื่อแสดงอย่างนี้ก็เป็นช่องให้ความสันนิษฐานแตกแยกออกไปเป็นต่าง ๆ กัน, แต่ว่าวาทะตามวาทะต้นนั้นไม่ได้แสดงอันตรภาวะคือช่องว่างในระหว่าง แสดงว่าต่อกันไปทีเดียว, แต่ไม่ได้ตั้งและตอบปัญหาว่าใครเป็นผู้ไปต่อ เพราะว่าสิ้นภวังคจิตขาดตอนกันไป เป็นอันว่าทิ้งปัญหาไว้ให้ไปตอบกันเอาเอง.

ส่วนขณะจิตหนึ่ง ๆ ที่ว่าประกอบด้วย **อุปาทะ** *ความเกิดขึ้น* **ฐิติ** *ความตั้งอยู่* **นิโรธะ** *ความดับ*, เกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป เรียกว่าขณะจิตหนึ่ง ๆ, มีบางคัมภีร์แสดงว่าเร็วมาก ด้วยแสดงว่าเวลาขนาดดีดนิ้วมือหนหนึ่งก็ขนาดแสนโกฏิขณะจิต ว่าไว้อย่างนั้น, และอายุของรูปธรรม ๑๗ ขณะจิตเท่ากับอายุของรูปธรรมหนึ่งนั้น, รูปธรรมในที่นี้ บางคัมภีร์แสดงว่าไม่ใช่หมายถึง **รูปที่ตาเห็น**, แต่หมายถึง **อุณหเตโช** คือเตโชธาตุอันได้แก่ความร้อนหรือความอบอุ่น, ก็คล้าย ๆ กับเป็น **พลังงานของรูป**.

และในเรื่องที่เกี่ยวกับเตโชธาตุนี้ ในคัมภีร์อภิธรรมก็มีแสดงไว้คล้าย ๆ กับในปัจจุบันเหมือนกัน, คือที่เรียกว่าหนาวนั้น ท่านว่ามีเตโชธาตุน้อยเท่านั้น

รูป ๒๘ ตามที่กล่าวมาแล้วนั้น ได้มีจัดปันประเภทอีกหลายอย่าง เช่นว่าจัดปันเป็นรูปหยาบ, เป็นสุขุมรูป รูปละเอียด

ประสาททั้ง ๕ กับโคจร คือ วิสัยหรืออารมณ์ที่คู่กับประสาททั้ง ๕ เรียกว่าเป็นรูปหยาบ เช่น จักขุประสาทก็เป็นสิ่งที่มองเห็นจับต้องได้ และรูปที่ตาเห็นก็เป็นของหยาบ เพราะว่ามองเห็นได้ จับต้องได้ หรือว่าอาจสัมผัสได้.

ส่วนรูปที่นอกจาก ๒ หมวดนี้เรียกว่าเป็น **สุขุมรูป** รูปละเอียด เช่น ชีวิตินทรีย์ อินทรีย์ คือชีวิต, ซึ่งนับว่าเป็นชีวิตรูป, เป็นของละเอียด จับไม่ถูกว่าส่วนไหนที่มีลักษณะรูปร่างเป็นอย่างไร เพราะเป็นสิ่งที่ประกอบอยู่กับรูปทั้งปวง, หรืออย่างกิริยาที่ให้รู้ทางกายที่เรียกว่า กายวิญญัติ กิริยาที่ให้รู้ทางวาจาเรียกว่า วจีวิญญัติ ที่จัดเป็นรูปด้วย เพราะรูปแสดงอาการเช่นนั้น, จะจับตัววิญญัติทั้งสองนี้โดยเฉพาะก็ไม่ได้ เพราะว่าประกอบอยู่กับรูปอื่น ๆ นั้นเอง, รูปอื่นนั้นเองแสดงกิริยา และก็ตั้งชื่อเรียกขึ้นเป็นอีกพวกหนึ่ง, เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่าสุขุมรูป เป็นรูปละเอียด,

อีกอย่างหนึ่ง ตาและหูทั้งสองนี้ เรียกว่า เป็นรูปที่รับอารมณ์ที่ไม่ต้องมาถึงตัว เพราะว่ารูปที่ตาเห็น เสียงที่หูได้ยิน เป็นสิ่งที่มีอยู่ในที่ไกลจากตัวเอง แต่ว่า จมูก ลิ้น และกายนี้ เป็นรูปที่รับอารมณ์ที่ต้องมาถูกถึงตัว รวมทั้ง ๕ นี้ก็เรียกว่าเป็นรูปที่รับอารมณ์, แต่ว่านอกจากนี้ก็เรียกว่าเป็นรูปที่ไม่รับอารมณ์.

รูปทั้งปวงเหล่านี้มีสมุฏฐานที่เกิดได้แต่ **กรรม กิจ ฤดู และอาหาร**, ทั้ง ๔ นี้ เรียกว่าเป็น **รูปสมุฏฐาน**, แปลว่า *เป็นที่เกิด* หรือว่า *เป็นที่ตั้งของรูป.*

กรรมที่เป็นกุศลหรืออกุศลที่บุคคลได้ปรุงแต่งไว้, ได้ก่อให้เกิดรูปในปฏิสนธิ, เพราะฉะนั้น เมื่อหมายถึงรูปในปฏิสนธิ ก็เรียกว่าเป็นรูปที่เกิดจากกรรม.

จิตที่ดำเนินสืบต่อมาก็ทำให้เกิดรูปต่าง ๆ ที่เนื่องกับจิต เป็นต้น รูปที่เป็นกายวิญญัติให้รู้ทางกาย วจีวิญญัติ ให้รู้ทางวาจา นี่ก็เกิดจากจิตที่ก่อเจตนาให้แสดงกิริยาให้รู้ดังนั้น.

คราวนี้เมื่อรูปก่อกำเนิดขึ้น ตั้งอยู่ เตโชธาตุที่มีสมัญญา คือว่าเรียกกันว่าเย็น ว่าร้อน ก็มีส่วนช่วยดำเนินรูปสืบต่อไป, รูปที่เตโชธาตุสนับสนุนให้ดำรงอยู่และให้เพิ่มเติมขึ้น เรียกว่าเป็นรูปที่เกิดจากฤดูเกี่ยวแก่ดินฟ้าอากาศ.

และต้องอาศัยอาหาร กล่าวคือโอชาของอาหารที่ย่อยเป็นโอชาซึมซาบไปในร่างกายเป็นเครื่องบำรุงเลี้ยง, รูปที่เนื่องด้วยอาหารดั่งกล่าวนี้ ก็ชื่อว่าเป็นรูปที่เกิดจากอาหาร อันหมายถึงโอชาของอาหาร.

ส่วน **อวินิพโภครูป** รูปที่รวมกันเป็นกลุ่มเป็นก้อน แยกกันไม่ได้ มี ๘ อย่างที่แสดงแล้ว อันได้แก่วรรณะ (คือสี) คันธะ (กลิ่น) รสะ (รส) โอชาของอาหาร และภูตะทั้ง ๔ เป็น ๘ อย่าง, กับอากาศธาตุที่เกิดจากสมุฏฐานทั้ง ๔ รวมกัน.

ส่วน **ลักษณะรูป** รูปที่เป็นเครื่องกำหนดหมายให้เห็นไตรลักษณ์ ได้แก่ ความสั่งสมขึ้น ความสืบตอ รวมเรียกว่า ชาติ ความเกิด และชราของรูป และความไม่เที่ยงของรูปอันหมายถึงมรณะความตาย อันนี้ไม่เกิดจากสมุฏฐานอะไร เพราะเป็นธรรมดา.

คราวนี้ ในรูปเหล่านี้ที่เราเรียกว่าอย่างหนึ่ง ๆ นั้น ความจริงไม่ใช่อย่างเดียว แต่ว่าอยู่รวมกันเป็นหมวด ดั่งเช่นเราเรียกว่าจักขุประสาท ก็ไม่ใช่จักษุเพียงอย่างเดียว แต่ว่าประกอบด้วยสิ่งอื่น ๆ รวมกันอยู่อีกมาก เป็นแต่เมื่อจะเรียกก็ยกเอาสิ่งที่เป็นประธานขึ้นมาเรียกเป็นชื่อเท่านั้น.

เพราะฉะนั้น รูปแต่ละอย่างความจริงจึงรวมกันอยู่เป็นหมวด ๆ ท่านเรียกว่า **รูปกลาปะ** แปลว่า *หมวดของรูป* หรือว่า *ก้อนหรือฟ่อนของรูป* เหมือนอย่างฟ่อนข้าว หรือฟ่อนหญ้า คือ ข้าวหรือหญ้าที่มามัดรวมกันเป็นฟ่อน และเมื่อจะหยิบยกไปข้างไหนก็หยิบยกไปเป็นฟ่อน ๆ, รูปนี่ก็เหมือนกัน ก็เรียกกันเพียงชื่อเดียว แต่ก็หมายถึงว่าติดกันไปเป็นฟ่อน.

รูปกลาปะ หมวดของรูปหรือว่าฟ่อนของรูปนี้ รวมทั้งหมดถึง ๒๑ แต่ว่าจะยกมาเป็นตัวอย่างเพียงบางหมวดเท่านั้น

เช่นที่เรียกว่า จักขุประสาท เมื่อกระจายออกไปแล้วก็มีถึง ๑๐ อย่างรวมกัน ได้แก่ ชีวิต ๑ อวินิพโภครูปอีก ๘ กับจักษุอีก ๑ ก็รวมเป็น ๑๐ เรียกว่าจักขุทสกะ (หมวด ๑๐ รวมทั้งจักษุด้วย).

พิจารณาดูก็อาจจะเห็นได้ว่า ที่เรียกว่าจักษุประสาทนั้นก็จะต้องมีชีวิตประกอบอยู่ด้วย, จะต้องมีวรรณะ มีคันธะ มีรสะ และมีโอชา คือ อาหารประกอบอยู่ด้วย, จะต้องมีภูตะทั้ง ๔ ดิน น้ำ ไฟ ลม ประกอบอยู่ด้วย, และจะต้องมีตัวจักขุประสาท คือ ตัวที่ทำให้มองเห็นประกอบอยู่ด้วย, เพราะฉะนั้น เมื่อเรียกว่าจักขุประสาทจึงไม่ใช่เป็นตัวประสาทนั้นเพียงอย่างเดียว ที่ท่านจำแนกไว้ถึง ๑๐ อย่าง, รูปอื่น ๆ ก็มีลักษณะเป็นอย่างเดียวกัน แต่ว่ามีจำแนกเอาไว้ถึงส่วนประกอบต่าง ๆ น้อยกว่าบ้างมากกว่าบ้าง.

และรูปกลาปะเหล่านี้ก็เกิดจากสมุฏฐานทั้ง ๔ นั้นเช่นเดียวกัน

ที่เกิดจากกรรมมี ๙ กลาปะ ยกตัวอย่างเช่น จักขุทสกะ หมวดสิบ ทั้งจักษุดั่งกล่าวมานั้น

ที่เกิดจากจิตมี ๖ กลาปะ เช่น วิญญัติทั้งสองดั่งกล่าวมานั้น

ที่เกิดจากฤดูคือดินฟ้าอากาศ, โดยเฉพาะที่ยกเตโชธาตุ เพราะว่าที่ชื่อว่าฤดูนั้น อุตุหรือฤดู ก็หมายถึงเย็นหรือร้อนที่เป็นสมัญญาเรียกว่าเตโชธาตุ, ที่เกิดจากฤดูดั่งกล่าวมี ๔ กลาปะ เช่น ได้แก่เสียงที่พูด, เสียงที่พูดนั้นจะสำเร็จเป็นเสียงได้ก็ต้องประกอบด้วย อวินิพโภครูป ๘ แล้วก็ตัวเสียงก็รวมเป็น ๙ เรียกว่า **สัททนวกะ** (หมวด ๙ รวมทั้งเสียงด้วย), จะเกิดเป็นเสียงขึ้นได้ก็ต้องอาศัยอุตุ ถ้าไม่มีอุตุก็เป็นเสียงขึ้นไม่ได้, เพราะฉะนั้น หมวดเสียงนี้จึงชื่อว่าเกิดจากอุตุ หมายถึงที่เป็นตัวเสียงขึ้นมา.

แต่ว่าที่จะเป็นวิญญัติ คือที่จะเป็นภาษาให้หมายรู้กันนั้น เกิดจากจิต ต้องมีจิตเข้ามาผสมมีเจตนาจะพูดออกไป.

ส่วนที่เกิดจากอาหารนั้น ท่านว่ามีสองกลาปะ ได้แก่ อวินิพโภครูปทั้ง ๘ ซึ่งเป็นตัวยืนพื้นเป็นรูปที่ยืนพื้นอยู่ และความเบา ความอ่อน, ความควรแก่การงานของกาย กับอวินิพโภครูป ทั้ง ๘ นั้น ประกอบกันเป็นอีกหมวดหนึ่ง เรียกว่าหมวด ๑๑ คือว่าหมวด ๘ ที่เรียกว่า อวินิพโภครูปนั้นเป็นตัวยืนพื้น, เมื่อมีความเบาอย่างรูปของคนเป็น นี่ก็มีความเบาบวกเข้าอีกหนึ่ง, มีความอ่อนของรูป เช่น ว่าคู้แขนเข้าเหยียดแขนออกเข้าได้สะดวก นี่ก็บวกเข้าไปอีกหน้า, มีความคล่องแคล่วควรแก่การทำโน่นทำนี่ได้ ก็บวกเข้าไปอีกหนึ่ง, ๘ บวก ๓ ก็เป็น ๑๑ จัดเป็นอีกหมวดหนึ่ง เหล่านี้เกิดจากอาหาร,

และบางอย่างก็เกิดจากสมุฏฐานสองอย่าง หรือหลายอย่าง, เพราะฉะนั้น รูปที่แบ่งไว้ในอภิธรรมนี้จึงละเอียดพิสดาร เป็นการจำแนกที่น่าศึกษา.

รูปในกามโลก

ต่อจากนี้ท่านยังมีจำแนกไว้ถึงว่า ในกามโลกมีรูปอะไรอยู่บ้าง ในรูปโลกมีรูปอะไรอยู่บ้าง.

โดยปรกตินั้น ในกามโลกหรือโลกที่เป็นกามาพจร เช่น มนุษย์ทั่วไป เมื่อพูดถึงในประวัติกาลคือในกาลที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน ซึ่งไม่ได้หมายถึงการตั้งต้นก่อกำเนิด ก็จะได้รูปทั้งปวงดั่งที่กล่าวมาไม่บกพร่อง. แต่ท่านแสดงว่าสำหรับในเวลาปฏิสนธิ, จำพวกสัตว์ที่เป็นสังเสทชะ คือเกิดในเถ้าไคล หรือสัตว์จำพวกอุปปาติกะคือลอยเกิด อย่างมากก็จะปรากฏรูป ๗ หมวด ได้แก่ ๑. จักขุ ๒. โสตะ ๓. ฆานะ ๔. ชิวหา ๕. กายะ ๖. ภาวะที่หมายถึงเพศ และ ๗. วัตถุที่หมายถึงหทัยรูป. แต่ว่าอย่างต่ำในบางครั้งก็อาจจะไม่มีจักขุ โสตะ ฆานะ และภาวะคือเพศ.

แต่สำหรับสัตว์ที่เป็น **คัรรภเสยยกะ** คือ *สัตว์ผู้เกิดในครรภ์นั้น* ในตอนถือปฏิสนธิก็ปรากฏรูปสามหมวดก่อน คือ กาย ๑ ภาวะเพศ ๑ และวัตถุคือหทัย ๑, แต่สำหรับภาวะคือเพศนั้น ในบางคราวก็ไม่มี เช่น พวกกะเทย, ต่อจากนั้นรูปหมวดอื่น ๆ เช่น จักขุเป็นต้น จึงเกิดขึ้นตามลำดับ, หมายถึงปฏิสนธิทีแรก นี่เรียกว่าเป็นกรรมสมุฏฐาน, หมายถึงจิตดวงที่สองสืบจากปฏิสนธิไป นี่เรียกว่าเป็นจิตสมุฏฐาน, และหมายถึงกาลเวลาที่รูปดำรงอยู่เรียกว่า มีอุตุเป็นสมุฏฐาน, และก็หมายถึงการแผ่ไปของโอชา ก็เรียกว่ามีโอชาเป็นสมุฏฐาน.

ความเป็นไปของหมวดรูปที่มีสมุฏฐานทั้ง ๔ ในกามโลก คือ ในโลกที่เป็นกามาพจร เป็นไปไม่ขาดสายตลอดอายุ เหมือนอย่างเปลวประทีปหรือเหมือนอย่างกระแสน้ำที่ไหลเรื่อยไป.

แต่สำหรับในเวลามรณะ เมื่อดำเนินไปถึงจุติจิตแล้ว, ต่อจากนั้นรูปที่เกิดจากกรรมก็ไม่เกิดขึ้นอีกต่อไป และรูปที่เกิดจากกรรมที่เกิดขึ้นก่อนแล้วก็ดับไปพร้อมกับจุติจิต, ต่อจากนั้นรูปที่เกิดจากจิต รูปที่เกิดจากอาหารก็ขาด. แต่ว่ารูปที่เกิดจากอุตุก็ยังอาจสืบ ๆ ไปได้ชั่วคราว คือว่าหมายถึงกเฬวระคือซากศพของคนตายที่ยังคุมกันอยู่ ยังไม่แตกสลายสิ้นไปทันที.

ได้กล่าวถึงรูปในกามโลกมาแล้ว ต่อไปท่านได้แสดงถึงรูปในรูปโลกคือในโลกของพรหมผู้ได้ฌานที่มีรูปเป็นอารมณ์ ซึ่งเรียกว่า **รูปพรหม**.

ในโลกของพรหมนี้ไม่มีรูปที่เป็นหมวด ฆานะ (คือจมูก) ชิวหา (ลิ้น) กาย (กายประสาท) และภาวะคือเพศ กับไม่มีหมวดรูปที่เกิดจากอาหาร เพราะฉะนั้น ในเวลาปฏิสนธิของรูปพรหมจึงมีหมวดรูปแต่ ๓ หมวด คือหมวดจักษุกับหมวดโสต และมีหทัยวัตถุที่ตั้งแห่งจิตใจกับมีหมวดรูปที่เป็นชีวิต แต่ในเวลาประวัติกาลคือเวลาที่สืบต่อไปจากปฏิสนธินั้น ก็มีรูปที่เกิดจากจิตและเกิดจากอุตุคือฤดูดังกล่าวนั้นด้วย.

ส่วนพวกสัตว์อีกชนิดหนึ่งที่ไม่มีสัญญา เรียกว่า **อสัญญีสัตว์** นี่ไม่มีทั้งตา ทั้งหู ทั้งหทัยวัตถุ และทั้งเสียง และไม่มีทั้งรูปที่เกิดจากจิตทั้งหมวด, ในเวลาที่ก่อปฏิสนธิก็มีแต่ชีวิตเท่านั้น, และสืบจากก่อปฏิสนธิแล้ว รูปกายของอสัญญีสัตว์นั้นก็สืบต่อ เกิดจากอุตุคือฤดู, และก็เป็นรูปที่มีลักษณะเบาอ่อนและอาจจะควรแก่การงานได้ คือ เคลื่อนไหวอะไรได้บ้าง.

ในชั้นนี้กล่าวถึงแค่รูปภพเท่านั้น ไม่ได้กล่าวถึงในอรูปโลกหรืออรูปภพ (ภพของพรหม ผู้ได้ฌาน ซึ่งมีอรูปเป็นอารมณ์) เพราะว่าไม่เกี่ยวกับรูปที่ท่านแสดงไว้.

รูปที่แสดงไว้ในอภิธรรมดั่งที่ได้นำมากล่าวไว้พอทราบเป็นแนวทางก็เพียงเท่านั้น, แต่ถ้าจะต้องการทราบให้ละเอียดต้องศึกษาเป็นพิเศษ.

เรื่องจิต เจตสิก และรูปดั่งกล่าวมานี้ ผู้ที่สนใจศึกษาใช้เวลาศึกษากันในด้านเดียวก็เป็นเวลากว่าปี แล้วก็ต้องจดจำหัวข้อกันมากมาเหมือนกัน.

กำเนิดของคน

อภิธรรมปิฎกนี้ ผู้ที่วิจารณ์บางท่านก็ได้แสดงความเห็นว่า อาจเป็นอธิบายของพระสุตตันตปิฎกได้ในหลายประการ ในพระสุตตันตปิฎกบางเรื่องแสดงไว้แต่หลักใหญ่ ๆ บางทีก็อาจมาหาอธิบายเพิ่มเติมได้จากคัมภีร์อภิธรรม, หรือว่าบางทีดูรายละเอียดในคัมภีร์อภิธรรมแต่ยังไม่อาจจะประมวลหลักลงได้ ก็อาจจะไปหาหลักเป็นที่ประมวลได้ในสุตตันตปิฎก, ดั่งเช่นเรื่องการก่อกำเนิดของคนมีแสดงไว้ในอภิธรรมปิฎกดั่งที่กล่าวมาแล้ว เกี่ยวแก่รูปก็ตั้งต้นมีรูปชนิดไหนเกิดขึ้นบ้างและเริ่มต้นด้วยจิตอะไรมาโดยลำดับ, แต่ก็ยังเป็นรายละเอียดในกระแสปัจจุบัน, ถ้าได้ศึกษาให้รู้คู่กันไปกับหลักเกณฑ์ที่มีไว้ในพระสูตรด้วยก็จะได้ความรู้ที่สมบูรณ์ขึ้น เพราะฉะนั้นจะได้ยกถึงเรื่องก่อกำเนิดของคนในพระสูตรมากล่าวไว้เป็นการเทียบเคียงด้วย

ใน **ธาตุวิภังคสูตร**[๑] ได้แสดงว่า บุรุษคือคนนี้ มีธาตุ ๖ ได้แก่ *ปฐวีธาตุ* ธาตุดิน *อาโปธาตุ* ธาตุน้ำ *เตโชธาตุ* ธาตุไฟ *วาโยธาตุ* ธาตุลม *อากาสธาตุ* ธาตุอากาศ และ *วิญญาณธาตุ* ธาตุรู้.

---

๑. ม. อุ. ๑๔/๔๓๖/๖๗๙.

มีปัญหาว่าธาตุทั้ง ๖ นี้ก่อกำเนิดขึ้นตั้งแต่เมื่อไร.

ใน **ติกนิบาตอังคุตตรนิกาย**[๒] มีกล่าวขยายความไว้ว่า อาศัยธาตุทั้ง ๖ ครรภ์จึงก้าวลงคือตั้งครรภ์ เมื่อครรภ์ตั้งลง ก็เกิดนามรูป เพราะนามรูปเป็นปัจจัย ก็เกิดอายตนะ ๖ เป็นต้น. ตามพระบาลีนี้ส่องว่า ต้องมีวิญญาณธาตุ ธาตุรู้ซึ่งเป็นธาตุที่ ๖ ประกอบอยู่ด้วยครรภ์จึงก้าวลง ซึ่งหมายความว่าตั้งครรภ์.

ในการตั้งครรภ์นั้น ใน **มหาตัณหาสังขยสูตร**[๓] ได้กล่าวไว้ว่ามีความว่า เพราะประชุมแห่งองค์ ๓ ครรภ์จึงก้าวลง หมายความว่าตั้งครรภ์ คือมารดาบิดาสันนิบาต หมายความว่าอยู่ด้วยกัน ๑, มารดามีระดู หมายความว่าอยู่ในระหว่างระดู ๑. คันธัพพะ ท่านอธิบายว่าสัตว์ผู้เข้าถึงในครรภ์ คือสัตว์ผู้จะเกิดปรากฏขึ้น ๑. เพราะความประชุมแห่งองค์ ๓ เหล่านี้ ครรภ์จึงก้าวลงคือสัตว์ผู้เกิดในครรภ์มาถือกำเนิด ซึ่งถือกันว่าตั้งครรภ์นั้น มารดาบริหารครรภ์ ๙-๑๐ เดือน ก็คลอดบุตร, และโดยปรกติก็เลี้ยงด้วยโลหิตคือน้ำนมของตน.

การที่สัตว์มาถือกำเนิดในครรภ์ดั่งกล่าวนั้น เกิดเป็นตัวขึ้นทีเดียว หรือว่าตั้งต้นมาอย่างไรโดยลำดับ.

มีบาลีเล่าไว้ใน **สคาถวรรค สังยุตตนิกาย**[๑] ว่าครั้งหนึ่งพระพุทธเจ้าได้ประทับอยู่ที่ภพคือที่อาศัยของอินทกยักข์ ก็คงจะเป็นคนประเภทที่เขาเกรงกลัวว่าดุร้ายที่สุด เรียกว่า **อินทกะ** บนภูเขาอินทกูฏที่ใกล้กรุงราชคฤห์.

---

๒. องฺ. ติก. ๒๐/๒๒๗/๕๐๑.

๓. ม. มู. ๑๒/๔๘๗/๔๕๒.

๑. สํ. สคา. ๑๕/๓๐๓/๘๐๑-๓.

ยักษ์ผู้นั้นท่านกล่าวว่าเป็นผู้มีความเห็นว่า สัตว์ผู้เกิดในครรภ์นั้นก็เกิดเป็นตัวขึ้นมาทีเดียว ถ้าตั้งต้นเป็นจุดเล็ก ๆ ขึ้นมา ก็คงจะต้องย่อยเป็นอาหารไปหมด, เหมือนอย่างว่ามารดาได้บริโภคอาหารเข้าไป จะเป็นเนื้อหรือเป็นผักอะไรก็ตาม ก็ย่อยเป็นอาหารไปหมด, ถ้าหากว่าเด็กตั้งแต่เป็นจุดเล็ก ๆ ขึ้นมา ก็คงจะต้องย่อยไปหมด จะต้องเกิดเป็นตัวขึ้นมาทีเดียว, จึงได้กราบทูลถามพระพุทธเจ้า ซึ่งท่านได้ผูกเป็นคาถาไว้ว่า

"พระพุทธะทั้งหลายย่อมกล่าวว่ารูปไม่ใช่ชีวะ สัตว์นี้ย่อมได้สรีระนี้อย่างไร กระดูกและเนื้อของสัตว์นั้นมาจากไหนกัน, สัตว์นี้ย่อมข้องคือบังเกิดในครรภ์อย่างไร"

พระพุทธเจ้าได้ตรัสตอบที่ท่านได้ผูกเป็นคาถาไว้ว่า

กลละมีขึ้นก่อน, จากกลละก็เป็นอัมพุทะ, จากอัมพุทะก็เป็นเปสิ, จากเปสิก็เป็นฆนะ, จากฆนะก็เกิดเป็นกิ่งที่แตกออกไป, ผม ขน เล็บเป็นต้นก็เกิดขึ้น, มารดาบริโภคโภชนะข้าวน้ำอันใด นรชนผู้อยู่ในครรภ์ของมารดานั้น ก็เลี้ยงอัตตภาพด้วยอาหารนั้นในครรภ์ของมารดานั้น"

ตามพระบาลีนี้ จึงมีจุดก่อกำเนิดเป็นกลละก่อน, ที่สองก็เป็นอัมพุทะ, ที่สามก็เป็นเปสิ, ที่สี่เป็นฆนะ, ที่ห้าก็แตกสาขา, และต่อไปก็เกิดส่วนอื่น ๆ.

พระอรรถกถาจารย์ได้กล่าวอธิบายไว้ว่า[๒] **กลละ** ที่เป็นจุดแรกก่อกำเนิดนั้น ประมาณหยาดน้ำมันงาติดที่ปลายด้ายทีฟันด้วยปลายขนทรายสามเส้น คือเป็นอย่างหยาดน้ำมันงานิดหนึ่งที่เรียกว่ากลละหนึ่งมีในสัปดาห์ที่ ๑.

---

๒. สา. ป. ๑/๓๕๑-๒.

สัปดาห์ที่ ๒ ก็เป็น **อัมพุทะ** ว่ามีสีอย่างน้ำล้างเนื้อ.

สัปดาห์ที่ ๓ ก็เป็น **เปสิ** มีลักษณะคล้ายดีบุกเหลว หรือว่าอย่างน้ำใส ๆ ที่คั้นจากกะทิสด.

สัปดาห์ที่ ๔ ก็เป็น **ฆนะ** คือเป็นก้อนเนื้อกลม ๆ เหมือนไข่ไก่.

สัปดาห์ที่ ๕ จึงเป็น **สาขา** คือแตกเป็นกิ่ง ๕ กิ่ง ที่จะเป็นมือเป็นเท้า ๔ กิ่ง จะเป็นศีรษะอีก ๑ กิ่ง.

สัปดาห์ที่ ๖ ที่ ๗ จนถึงสัปดาห์ที่ ๔๒ ก็เปลี่ยนเป็นรูปที่บริบูรณ์ขึ้นเรื่อย จนถึงมีผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เป็นต้น เป็นรูปบริบูรณ์ จนถึงคลอดออกมา.

นี่ก็เป็นเรื่องที่แสดงไว้ติดอยู่ในพระไตรปิฎก สัตว์มาเกิดขึ้นด้วยอย่างไร. และมีพระพุทธภาษิตตรัสตอบพระอานนท์ใน **อังคุตรนิกาย**[1] เก็บเอามาเฉพาะที่ต้องการว่า

พระอานนท์ได้ทูลถามว่า ภพมีด้วยเหตุอะไร?

พระพุทธเจ้าได้ตรัสถามพระอานนท์ว่า ถ้ากรรมให้วิบากในกามธาตุ ในรูปธาตุ ในอรูปธาตุ หมายความว่ากรรมที่จะให้ไปเกิดในรูปภพ อรูปภพ ถ้าไม่มี ภพต่าง ๆ ดังกล่าวจะปรากฏหรือ?

พระอานนท์ก็กราบทูลว่า ปรากฏหามิได้

พระพุทธเจ้าจึงได้ตรัสว่า กมฺมํ **เขตฺตํ** *กรรมเป็นเหมือนนา* **วิญฺญาณํ พีชํ** *วิญญาณเป็นเหมือนพืชที่หว่านลงในนา* **ตณฺหา** สิเนโห *ตัณหาเหมือนยางเหนียวที่อยู่ในพืช อันจะทำให้พืชนั้นปลูกงอกงามขึ้นได้*

---

๑. องฺ. ติก. ๒๐/๒๘๗/๕๑๖

เพราะฉะนั้นเมื่อยังมี **กรรม วิญญาณ** และ **ตัญหา** อยู่ ก็ยังจะต้องไปเกิดในภพต่าง ๆ . คือหมายความว่า ยังมีอวิชชาเป็นเครื่องกั้นอยู่ ยังมีตัณหาเป็นสัญโญชน์คือเครื่องผูกอยู่, ในพระสูตรได้แสดงไว้โดยย่อดั่งนี้ คราวนี้เมื่อต้องการจะไปหารายละเอียดว่าในขณะที่ถือปฏิสนธินั้นจิตเป็นอย่างไร รูปเป็นอย่างไร เรื่อยไปจนถึงจุติ, นั่นก็ต้องไปดูรายละเอียดในอภิธรรม, แต่ว่าเมื่อจะประมวลเป็นหลักใหญ่ก็ไปหาได้จากพระสูตรดั่งกล่าวมานี้.

นิพพาน

หลักใหญ่ในอภิธรรมอีกอย่างหนึ่ง คือ **นิพพาน** ซึ่งเป็นหลักที่ครบ ๔, ท่านอธิบายไว้ในที่นี้ว่า เรียกว่า **นิพพาน** *ก็เพราะออกจากตัณหา* ที่มีชื่อเรียกว่า **วานะ** ซึ่งแปลว่า *เครื่องเสียดแทง* เหมือนอย่างลูกศรซึ่งเป็นเครื่องเสียดแทง, พูดอย่างง่าย ๆ โดยไม่ต้องอาศัยพยัญชนะในอภิธรรมหรือในที่อื่นก็ว่า เมื่อถอนลูกศรคือกิเลสในจิตใจออกทั้งหมดได้ก็เป็นนิพพาน, เพราะฉะนั้น ตามสภาพ นิพพานจึงมีเพียงอย่างเดียว, แต่อาจจำแนกโดยเหตุบางประการได้สองคือ

สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ แปลว่า *นิพพานธาตุที่มีปัญจขันธ์เหลือ* ได้แก่ นิพพานของพระอรหันต์ผู้ยังมีชีวิตอยู่ และ.

อนุปาทิเสสนิพพานธาตุ *นิพพานธาตุที่ไม่มีปัญจขันธ์เหลือ* ได้แก่นิพพานธาตุของพระอรหันต์ผู้มีดับขันธ์แล้ว.[๒]

อีกอย่างหนึ่ง อาจจะแยกโดยอาการได้เป็น ๓ คือ

สุญญตนิพพาน *นิพพานที่ว่างกิเลส*

---

๒. องฺ. นวก. ๒๓/๓๙๓/๒๑๖.

อนิมิตตนิพพาน *นิพพานที่ไม่มีกิเลสเป็นนิมิตเครื่องหมาย.*

อัปปณิหิตนิพพาน *นิพพานที่ไม่มีกิเลสเป็นที่ตั้ง*[๑]

ชื่อทั้ง ๓ นี้ บางอาจารย์อธิบายอิงหลักไตรลักษณ์ คือ

เมื่อพิจารณาไตรลักษณ์ข้อ **อนัตตา** ที่ว่าปัญจขันธ์ไม่ใช่ตัวตน จนจิตว่างจากความยึดถือว่าเป็นตัวเป็นตน บรรลุนิพพานคือความดับกิเลส นิพพานของผู้พิจารณาดังนี้ก็เรียกว่า **สุญญตนิพพาน**.

เมื่อพิจารณาไตรลักษณ์ข้อว่า **ไม่เที่ยง** คือปัญจขันธ์ไม่เที่ยงเปลี่ยนแปลงไปเรื่อยจนดับ **อนิจจา** ความไม่เที่ยงปรากฏชัด จะกำหนดลงไปตอนไหนว่าเที่ยงสักแห่งหนึ่งก็ไม่ได้, ความไม่มีนิมิต คือไม่มีที่กำหนดหมาย ก็ปรากฏขึ้น, เมื่อบรรลุนิพพาน ก็เรียกว่า **อนิมิตตนิพพาน** *นิพพานที่ไม่มีนิมิต.*

เมื่อพิจารณาไตรลักษณ์ข้อว่า **ปัญจขันธ์เป็นทุกข์** หมายความว่าตั้งอยู่คงที่ไม่ได้ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไปเรื่อย, เมื่อตั้งอยู่ไม่ได้ก็หาที่ตั้งของปัญจขันธ์ไม่ได้ จะไปตั้งอยู่ตรงไหนก็เป็นทุกข์ไปทั้งนั้น บรรลุนิพพาน, นิพพานของท่านผู้พิจารณาดังนี้ ก็เรียกว่า **อัปณิหิต-นิพพาน** *นิพพานที่ไม่มีที่ตั้ง.*

แต่อันที่จริงตามหลักนั้น ไตรลักษณ์ก็ต้องพิจารณาทั้งสามข้อ และจะต้องพิจารณาเป็นหมวด คือ ทั้งอนิจจตา ทุกขตา อนัตตตา ความสิ้นกิเลสถึงจะปรากฏขึ้นได้, เพราะฉะนั้น อธิบายของท่านดังกล่าวมานี้จึงเป็นอธิบายแยกไปตามอาการเท่านั้น. แต่ตามทางปฏิบัติแล้วต้องพิจารณา ๓ ลักษณะนั้นประกอบกัน.

---

๑. ขุ. ปฏิ. ๓๑/๓๕๓/๔๖๙.

รวมหลักใหญ่ ในอภิธรรมที่ท่านอนุรุทธาจารย์ได้ยกเป็นหลัก ประมวลเป็น ๔ คือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน. ในคัมภีร์เถรวาทฝ่ายเรา แสดงว่า พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงอภิธรรม ๗ คัมภีร์แด่พระพุทธมารดา ในเทวโลกชั้นดาวดึงส์. ได้สอบถามดูว่าทางมหายานเขาว่าอย่างไรกัน ในเรื่องนี้, ก็ได้รับคำตอบว่า มีแสดงเรื่องพระพุทธเจ้าไปเทศน์โปรด พระพุทธมารดาบนสวรรค์เหมือนกัน, แต่ว่าไม่ได้แสดงอภิธรรม แสดง พระสูตร ๆ หนึ่ง, อภิธรรมในมหายานก็มีเหมือนกัน แต่ไม่ได้ยืนยันว่า เป็นพระพุทธภาษิตเหมือนอย่างในเถรวาทเรา **อภิธรรมในมหายาน** นั้นเป็นทำนองอรรถกถา คือเป็นคัมภีร์อธิบายพระสูตร มีชื่อคัมภีร์ก็ แตกต่างจากอภิธรรมทั้ง ๗ ในฝ่ายเถรวาทเรา, แต่ว่าเนื้อความนั้นจะ มีคล้ายกันบ้าง หรือต่างกันอย่างไรยังไม่ทราบ, ที่ของมหายานว่าเป็น คำอธิบายนั้นก็เข้าเค้า เพราะคำว่าอภิธรรมในที่แห่งหนึ่งให้ความหมาย ไว้ว่า *คำอธิบายพระธรรม.* เมื่อพิจารณาดูในอภิธรรม ๗ คัมภีร์ของเรา ก็เป็นรูปนั้น คือยกเอาหลักธรรมต่าง ๆ มาประมวลเข้า และจำแนก อธิบายออกไปอย่างกว้างขวาง, และในอรรถกถาฝ่ายเราเองก็รับว่า ในภาคมนุษย์นี้พระสารีบุตรเป็นผู้แสดงอภิธรรม แต่ก็ไปอ้างว่า เพราะ ไปฟังอภิธรรมจากพระพุทธเจ้ามาแสดงแก่ภิกษุที่เป็นศิษย์ของท่าน, ถ้าจะถือว่าเป็นตำราที่อธิบายพระธรรมก็ไม่ทำให้คุณค่าของอภิธรรมนี้ ลดลงไป เพราะก็มีสาระที่ควรศึกษาควรทราบอยู่เป็นอันมากดั่งเช่น ที่กล่าวมาแล้ว. เรื่องอภิธรรมก็ยุติเท่านี้.

พิมพ์ที่ โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่น กรมการปกครอง ถนนพหลโยธิน กรุงเทพ ฯ ๑๐๔๐๐
โทร. ๒๗๙-๕๐๓๔-๖ นายพุฒิชัย จรัณยานนท์ ผู้พิมพ์ ผู้โฆษณา พ.ศ. ๒๕๓๖